

Cumhuriyet İlahiyat Dergisi - Cumhuriyet Theology Journal

ISSN: 2528-9861 e-ISSN: 2528-987X

CUID, June 2018, 22 (1): 293-316

Muhammed Hamîdullah'ın Mescid-i Aksâ'nın Yerine Dair Görüşlerine

Eleştirel Bir Yaklaşım

A Critical Approach to Views of Muhammad Hamîdullah regarding

The location of Al-Aqsâ Mosque

İsmail Altun

Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslâm Tarihi ve Sanatları Ana Bilim Dalı

Associate Professor, Atatürk Univ., Fac of Theology, Dept of Islamic History and Arts

Erzurum, Turkey

ismail.altun@atauni.edu.tr

<http://orcid.org/0000-0002-4506-1435>

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 13 Ocak/January 2018

Kabul Tarihi / Accepted: 03 Haziran/June 2018

Yayın Tarihi / Published: 15 Haziran/June 2018

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Haziran/June

Cilt / Volume: 22 **Sayı – Issue:** 1 **Sayfa / Pages:** 293-316

Atıf/Cite as: Altun, İsmail. “Muhammed Hamîdullah'ın Mescid-i Aksâ'nın Yerine Dair Görüşlerine Eleştirel Bir Yaklaşım = A Critical Approach to Views of Muhammad Hamîdullah regarding The location of Al-Aqsâ Mosque”. *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi-Cumhuriyet Theology Journal* 22/1 (Haziran-June 2018): 293-316. <https://doi.org/10.18505/cuid.378549>

İntihal /Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software. <http://dergipark.gov.tr/cuid>

Copyright © Published by Cumhuriyet Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi / Cumhuriyet University, Faculty of Theology, Sivas, 58140 Turkey. All rights reserved.

Muhammed Hamîdullah'ın Mescid-i Aksâ'nın Yerine Dair Görüşlerine Eleştirel Bir Yaklaşım

Öz: Mescid-i Aksâ, Müslümanların genel kabulüne göre Kudüs topraklarında bulunmaktadır. Bu hususta özellikle kadim Sünni kaynaklar ittifak halindedir. Ancak günümüzde çeşitli gerekçelerle Mescid-i Aksâ'nın yeri ile ilgili farklı görüş ve iddialar ortaya atılmakta, mezkûr Mescid'in Kudüs'ten başka yerde aranması gerektiği ileri sürülmektedir. Bu görüş ve iddia sahiplerinden biri de ilim dünyasında önemli bir yere sahip olan ve muasır İslâm tarihçileri arasında otorite olarak kabul edilen Muhammed Hamîdullah'tır. Hamîdullah, Kudüs'teki Mescid-i Aksâ'nın, Kur'ân'da bahsedilen el-Mescidü'l-Aksâ olamayacağını, ayette zikredilen Mescid-i Aksâ'nın Kudüs'te değil semada aranması gerektiğini iddia etmektedir. Hamîdullah'ın bu iddiası kabul edildiği takdirde mezkûr mescidin Kudüs'te olduğunu bildiren onlarca rivayetin ve bu rivayetlere dayalı pek çok yorumun problemlili hale geleceği ve tartışmalı olacağı muhakkaktır. Bu nedenle Hamîdullah'ın konuya ilişkin iddia ve delillerinin ele alınıp ayrıntılı bir biçimde ortaya konulması ve incelenmesi gerekmektedir. İşte bu çalışmada, Mescid-i Aksâ'nın semada bulunduğuyla ilişkin Hamîdullah tarafından ileri sürülen görüş ve gerekçelerin, eleştirel bir bakış açısıyla incelenip değerlendirilmesi amaçlanmaktadır. Bu bağlamda ortaya konulan yorum ve yaklaşımların tutarlı ve isabetli olmayıp tenkid ve tartışmaya açık olduğu, bu hususta ileri sürülen iddiaların sağlam delillere dayanmayıp tatmin edici olmaktan uzak bir kısım tevillerden ibaret olduğu okuyucuların dikkatlerine sunulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: İslam Tarihi, Hz. Muhammed, Kudüs, İliyâ', Mescid-i Aksâ, Beytü'l-Makdis, Muhammed Hamîdullah.

A Critical Approach to Views of Muhammad Hamîdullah regarding The location of Al-Aqsâ Mosque

Abstract: According to the consensus of Muslim world, al-Aqsâ Mosque is located in the land of al-Quds (Jerusalem). In this matter, especially the old Sunnite sources are in agreement with each other. However, there are recently some different views regarding the location of al-Aqsâ Mosque. It has been argued that al-Aqsâ Mosque most likely was built in a location different from Jerusalem. One of the defenders of this opinion is Muhammad Hamîdullah, who is a prominent scholar of Islamic studies and considered to be a reliable authority among contemporary Islâmic historians. He claims that al-Aqsâ Mosque, which was also mentioned in the Qur'ân, cannot be the Mosque that is present in Jerusalem. Rather, it must be searched in heavens. If this claim is accepted, then numerous reports informing that the mosque is located in Jerusalem and many interpretations based on these reports, will become problematic and controversial. Therefore, it is necessary to examine those claims and the relevant evidence in detail. Following this purpose, we aim to examine and evaluate those views with a critical approach in this study. In this regard, we will argue that the comments and approaches that have been argued so far, are not consistent. Rather, relevant claims do not rely on strong evidence but only unsatisfactory interpretations.

Keywords: Islamic History, The Prophet Muhammad, Jerusalem, İliyâ', al-Aqsâ Mosque, Bayt al-Maqdis, Muhammad Hamîdullah.

SUMMARY

Muhammad Hamîdullah who is a prominent researcher and well-known for his studies on History of Islâm, has individual opinions on some issues, different from classical scholars of Ahlu's-Sunnah (branch of Islâm that accepts the first four caliphs as rightful successors to Muhammad). One of his distinctive views is the original place of Masjid al-Aqsâ (al-Aqsâ Mosque). He claims that al-Aqsâ Mosque was likely located, not in al-Quds (Jerusalem), but in heavens. In this article, our purpose is to examine this matter by evaluating his arguments regarding the place of al-Aqsâ Mosque. Hamîdullah's argument is based on several reasons which are as follows:

Mi'rac (The Ascension) is a journey from the earth to beyond the heavens. According to Hamîdullah, it is illogical to say that, in relation to such a magnificent occurrence, the Holy Qur'an only mentions the journey from Mecca to Bayt al-Maqdis/al-Quds.

Hamîdullah maintains that the expression "al-Masjid al-Aqsâ" in the first verse of Sûrah al-Isrâ means "the remotest Mosque." However, the Palestinian lands are described as "Adna'l-Ard/Nearest Country" in the third verse of Sûrah ar-Rûm. Thus, "the remotest Mosque" should not be "the nearest country"; rather it should be a Mosque in heavens.

He also argues that in some Hadith texts, the mosque in question is mentioned as "Masjid al-Aqsâ", but there is a grammatical difference between the phrases of "al-Masjid al-Aqsâ" and "Masjid al-Aqsâ", which means that the mosque mentioned as "al-Masjid al-Aqsâ" in the Qur'anic verse does not have a connection with al-Quds (Jerusalem). In his opinion, the expression of "Masjid al-Aqsâ" which appears in some Hadith texts is in the form of a noun clause, while the quranic expression "al-Masjid al-Aqsâ" is in the form of an adjective clause. Accordingly, "Masjid al-Aqsâ" and "al-Masjid al-Aqsâ" refer to different places. The noun clause -as in the Hadith texts- of "Masjid al-Aqsâ" must be in al-Quds, whereas the Qur'anic expression in the form of an adjective clause of "al-Masjid al-Aqsâ" must be a mosque in the heavens.

According to his other claim, Abu'l-Yemân, the teacher of the teacher of Bukhârî, when narrating the hadith about mosques, he mentions this mosque, not as "al-Masjid al-Aqsâ", but as *İliyâ'*. That is, according to him, early sources of hadith do not mention the phrase of "al-Masjid al-Aqsâ", but instead, the phrase of *İliyâ'* was used. Hamîdullah also states "... while narrating this hadith, Muslim does not use the phrases "Masjid al-Aqsâ" or "al-Masjid al-Aqsâ." Instead, he uses the phrase *İliyâ'*."

He also states that the term *al-masjid* (the mosque) which appears in the seventh verse of Sûrah al-Isrâ, was used to refer to that *İliyâ'*, not to refer to "al-Masjid al-Aqsâ". Likewise, the Umayyad Caliph Abdulmelik (26-86 h.c./646-705 g.c.) built the Dome of the Rock (Masjid al-Saḥra) in al-Quds and named it "Masjid al-Aqsâ". This name became so widespread at the times of Imam al-Bukhârî (194-256 h.c./810/870 g.c.) so that the old name *İliyâ'* had been totally

forgotten. Because of this reason, some hadith narrators were using this more common name “Masjid al-Aqsā” to express and describe this forgotten name.

When we critically evaluate the information and approaches explained above, we come to the conclusion that they are not consistent. First of all, the claim that Masjid al-Aqsā is in the heavens, is in disagreement with the Qur’ānic verses implying that “Masjid al-Aqsā” is in al-Quds, and with many authentic hadith texts that indicate its existence on those lands. Also, the sources of Qur’ānic interpretations (exegeses) and historical narrations refute this claim. On the other hand, there is no Qur’ānic verse or tradition (hadith) that state that Masjid al-Aqsā is in the heavens.

We argue that Hamîdullah’s claim “...It is illogical to say that, in relation to such a magnificent occurrence, the Holy Qur’ān only mentions the journey from Mecca to al-Aqsā Mosque in al-Quds” is not very appropriate. Because, it is beyond the human judgment to decide which part of this magnificent journey is more important or which part of it should take place in the Holy Qur’ān. Only Allah has the authority to decide for this. Moreover, we should remember that-as mentioned in the conveyed knowledge- the incident mentioned in the first verse of Sūrah al-Isrā is merely the magnificent journey from Mecca to Masjid al-Aqsā, which was clearly stated in the authentic hadith sources. As for the third verse of Sūrah al-Rūm, it is not correct to claim that Masjid al-Aqsā is not in al-Quds but in the heavens, by reading the text of the verse. Because, the phrase *al-arḍ* (the earth) has several meanings. Moreover, the phrase *al-aqsā* (the remotest) in the first verse of Sūrah al-Isrā, refers to distance between the two mosques, not between two countries.

In some hadith texts, Masjid al-Aqsā was mentioned as “al-Masjid al-Aqsā” in the form of a noun clause, but this does not require that the masjid in question should be in the heavens. Because, many hadith texts mention it in the form of an adjective clause. Besides, some hadith texts mention Masjid al-Harām (Great Mosque of Mecca) in the form of a noun clause (Masjid al-Harām), not in the form of an adjective clause (al-Masjid al-Harām). If we consider Hamîdullah’s claim, we should look for the Masjid al-Harām in the heavens, but not on earth. So far, neither he nor anybody else made such a claim.

Hamîdullah argues that Abu’l Yemān mentioned this mosque as *İliyā’*, but not as al-Masjid al-Aqsā, and claimed that early religious sources do not use the term al-Masjid al-Aqsā. However, this is not a sound argument. Because, the authorities of hadith and history, who lived both before Abu’l Yemān and also at the same era, used the term “al-Masjid al-Aqsā” in their works and narrated that this term refers to al-Quds or Bayt al-Maqdis (Masjid al-Aqsā). Moreover, Hamîdullah’s claim that Muslim (a senior hadith scholar) did not use the terms “al-Masjid al-Aqsā” or “Masjid al-Aqsā” but instead he used the name “İliyā’” is incorrect. Because, while narrating this hadith, the hadith scholar (Muslim) used all three names.

As for the term “al-Masjid (the Mosque)” mentioned in Q 17.7, it is a groundless comment to claim that it does not refer to “al-Masjid al-Aqsā” in Q 17.1. Because the context of the verses and grammatical rules of Arabic language explicitly prove that the mosque

mentioned in the seventh verse refers to “al-Masjid al-Aqsâ” which is also mentioned in the first verse.

His claim that “the Umayyads named the temple that they built in Jerusalem as “Masjid al-Aqsâ” and following the era of Umayyads, in the period of Bukhârî, this naming became widespread” is highly vulnerable and disputable. Because in those times, the temple used to be named as “al-Masjid al-Jami (the Gathering Mosque)”, not as “al-Masjid al-Aqsâ”. Nearly three centuries after the Umayyads reign, the naming of the said temple was first introduced to be as “al-Masjid al-Aqsâ”. As for the expression of “al-Masjid al-Aqsâ” appearing in the early sources of hadith, it was not used for the mosque built by the Umayyads, but was used to mean the entire haram (sacred, respected) region taking place in the south east corner of Jerusalem.

In the light of arguments and explanations critically analysed above, we are in a position to argue that Muhammad Hamîdullah's argument that “Masjid al-Aqsâ is in the heavens”, does not rely on sound evidence, but rather, they are only some unsatisfactory interpretations.

GİRİŞ

Kur'ân-ı Kerim'de ve hadis-i şeriflerde zikri geçen Mescid-i Aksâ'nın Kudüs topraklarında yer aldığı hususunda klasik Sünni kaynaklarda herhangi bir ihtilaf söz konusu değildir. Şîilerin cumhuru ise Mescid-i Aksâ'nın semada bulunduğunu iddia etmişlerdir.¹ Yahudi asıllı kimi araştırmacılar ve akademisyenler de Şîilerin Mescid-i Aksâ'nın yeri hakkında öne sürdükleri görüş ve iddiaları kendi idealleri doğrultusunda kullanmış ve “Mescid-i Aksâ'nın yeri hususunda İslâm dünyasında görüş birliği yoktur” gerekçesiyle Kudüs'ü ve Mescid-i Aksâ'yı Müslümanların gündeminden düşürmeyi amaçlamışlardır.²

İslâm Tarihi üzerine ciddî araştırmalarıyla tanınan Muhammed Hamîdullah'ın değişik konularda kadim Ehl-i Sünnet ulemasından farklı, nev'i şahsına münhasır bazı fikir ve görüşlerinin olduğu bilinen bir husustur. İlim âleminin önemli simalarından biri olması hasebiyle Hamîdullah'ın bu farklı görüşlerinin araştırılmasının, ortaya konulmasının ve değerlendirilmesinin gerekli olduğunu düşünüyoruz. Hamîdullah'ın farklı görüşlerinden biri de Mescid-i Aksâ'nın yeri ile ilgilidir. O, konuya ilişkin bazı kitap ve makalelerinde bir kısım

¹ Geniş bilgi için bk. Tarık Ahmed Hicâzî, *Şia ve Mescid-i Aksâ* (Konya: Meva Yayınları, 2010), 5-20; Mustafa Özcan, “Mescid-i Aksâ ve Üçüncü Mâbedin Kaderi”, *Mescid-i Aksâ Sempozyumu Bildirileri* (İstanbul, Nisan 2009), haz. İHH Araştırma Yayınlar Birimi (İstanbul: İstanbul Barış Platformu, 2009), 69-70.

² Isaac Hassoun, Yehuda Litani ve M. J. Kister gibi Yahudiler bunlar arasındadır. Detaylı bilgi için bk. Hicâzî, *Şia ve Mescid-i Aksâ*, 37-43; Özcan, “Mescid-i Aksâ ve Üçüncü Mâbedin Kaderi”, 69-71. Kur'ân-ı Kerim'de zikri geçen Mescid-i Aksâ'nın semada olduğu iddiası için ayrıca bk. F. Buhl, “Kudüs”, *İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: MEB Yayınları, 1977), 6: 953; A. J. Wensinck, “Mescid-i Aksâ”, *İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: MEB Yayınları, 1979), 8: 118-119; B. Schrieke, “İsrâ”, *İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: MEB Yayınları, 1987), 5/2: 1126.

iddialar ortaya atmakta, çeşitli gerekçelerle Kur'ân-ı Kerim'de zikri geçen Mescid-i Aksâ'nın Kudüs'te değil, semada olabileceğini öne sürmekte,³ bu konuda argümanları farklı olsa da sonuç itibarıyla Şîilerle aynı kanaate varmaktadır.

Mescid-i Aksâ'nın semada olduğunu iddia eden bir kısım Şîilerin ve bazı şarkiyatçıların görüş ve kanaatleri hakkında daha önce Tarık Ahmed Hicazi tarafından bir araştırma yapılmış olduğundan⁴ bu makalede onların görüşlerinden fazla söz edilmeyecektir. Hamîdullah'ın görüş ve kanaatleri hakkında ise tespit edebildiğimiz kadarıyla bazı yüzeysel ve sınırlı eleştiriler dışında günümüze dek detaylı bir araştırma yapılmış değildir. Bu sebeple bu makalede ağırlıklı olarak Mescid-i Aksâ'nın semada bulunduğu dair Hamîdullah'ın ileri sürdüğü görüş ve iddialar etraflıca ele alınacak ve tarihî bilgiler ışığında eleştirel bir bakış açısıyla ayrıntılı olarak incelenip değerlendirmeye tabi tutulacaktır. Hamîdullah'a karşı savunmacı veya suçlamacı bir tavır sergilenmeksizin, tarih usulünün öngördüğü tenkit, temellendirme ve tarafsızlık ilkeleri doğrultusunda meselenin aydınlatılmasına gayret edilecektir.

1. HAMİDULLAH'IN MESCİD-İ AKSÂ'NIN SEMADA OLDUĞUNA DAİR GÖRÜŞ VE GEREKÇELERİ

Muhammed Hamîdullah, çeşitli gerekçelerle Kur'ân-ı Kerim'de zikri geçen Mescid-i Aksâ'nın Kudüs'teki Mescid-i Aksâ olamayacağını, bu mescidin semada bulunan bir mescid olması gerektiğini ileri sürmektedir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla onun bu konudaki gerekçeleri şunlardan ibarettir:

Evvela Mi'râc, yeryüzünden göklerin ötesine yapılan bir yolculuktur. Böylesine muazzam bir hadisede Kur'ân'ın sadece Mekke'den Beyt-i Makdis'e yapılan seferden/Kudüs'ten bahsettiğini söylemek makul değildir. Hamîdullah bu görüşünü şu ifadelerle dile getirmektedir: "Nebi'nin mi'râcı şerifi yeryüzünden göklerin ötesine, cennete, kâbe kavseyne yapılan bir yolculuk idi. Bu azametli hadisede en önemli şeyin Mekke'den Beyt-i Makdis'e yapılan sefer olduğunu söylememiz akıllıca mıdır?"⁵

Hamîdullah şöyle bir istidlâlde de bulunur: İsrâ sûresinin birinci ayetinde geçen "el-Mescidü'l-Aksâ" ifadesi, "En Uzak Mescid" anlamına gelir. Rûm sûresinin üçüncü ayetinde ise Filistin toprakları "Edna'l-Ard/En Yakın Ülke" olarak tavsif edilir. Bu duruma göre "En Uzak Mescid" in "En Yakın Ülke"de olmaması gerekir. Dolayısıyla "En Uzak Mescid" semalarda bulunan bir Mescid'dir.⁶ Hamîdullah sözlerine şunları da ekler: "Bu satırların aciz yazarı,

³ Muhammed Hamîdullah, *Aziz Kur'ân*, trc. Abdülaziz Hatip ve Mahmut Kanık (İstanbul: Beyan Yayınları, 2000), 429; A. mlf., *İslâm Peygamberi*, trc. Salih Tuğ, 5. Baskı (İstanbul: İrfan Yayımcılık, 1993), 1: 140, md. 256 (254. dipnot); A. mlf., "Mescidü'l-Aksâ ve'l-Mescidü'l-Aksâ", trc. Mehmet Selim Ayday, *Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4-5 (2016): 66.

⁴ Hicâzî, *Şia ve Mescid-i Aksâ* (Konya: Meva Yayınları, 2010).

⁵ Hamîdullah, "Mescidü'l-Aksâ ve'l-Mescidü'l-Aksâ", 66.

⁶ Hamîdullah, *İslâm Peygamberi*, 1: 140 (md. 256); A. mlf., *Aziz Kur'ân*, 429.

Kur'ân'da geçen 'el-Mescidü'l-Aksâ' ifadesi ile Rahmân'ın arşının altında, meleklerin secde ettikleri Beytülma'mûr'un kastedildiği konusunda hiçbir şüphe duymamaktadır. Çünkü Mekke'de bulunan Mescid-i Harâm'a en uzak mescid bu mesciddir...".⁷

Hamîdullah'ın konuya ilişkin bir başka gerekçesi şöyledir: "Buhârî, şeddü'r-rihâl hadisini bir defa Ebû Hüreyre'den; üç defa da Saîd el-Hudrî'den⁸ rivâyet etmiştir. Fakat bu rivâyetlerde "Mescidü'l-Aksâ" ifadesi hiçbir zaman "el-Mescidü'l-Aksâ" şeklinde sıfat mevsuf olarak kullanılmamıştır. Tam aksine daima "Mescidü'l-Aksâ" şeklinde izafet tamlaması olarak kullanılmıştır. "el-Mescidü'l-Aksâ" ifadesine gelince...(bu ifade), Ebû Zer'in rivâyet ettiği hadiste geçmektedir. Fakat burası Hz. Peygamber'in mi'râc esnasında secde ettiği yer ile ilgili değildir. Bilakis kâinatın yaratılış zamanı ile ilişkilidir".⁹ Yani Hamîdullah, bahis mevzuu olan mescidin bazı hadis metinlerinde Mescidü'l-Aksâ şeklinde geçtiğini, oysa *el-Mescidü'l-Aksâ* ile *Mescidü'l-Aksâ* terkipleri arasında dilbilgisi yönünden farklılık olduğunu belirterek ayette zikredilen el-Mescidü'l-Aksâ'nın Kudüs'le bir ilgisinin olmadığını iddia eder. Ona göre hadis metinlerindeki "Mescidü'l-Aksâ" ifadesi, *muzaf- muzafun ileyh* yani isim tamlaması terkiбинdeyken Kur'ân-ı Kerim'deki "el-Mescidü'l-Aksâ" ifadesi *sıfat-mevsuf* yani sıfat tamlaması terkiбинdedir. Ayetteki "el-Aksâ" kelimesi "el-Mescid" kelimesinin sıfatı durumundadır. Dolayısıyla Kur'ân'daki ifade ile hadislerdeki ifade birebir örtüşmemektedir. Bu durumda ayette zikredilen Mescid ile hadislerde zikredilen Mescid aynı değildir.¹⁰ Kudüs'teki Mescid, "el-Mescidü'l-Aksâ" şeklinde değil "Mescidü'l-Aksâ" şeklinde isimlendirilmiştir. Buna göre "el-Mescidü'l-Aksâ" ile "Mescidü'l-Aksâ" ayrı ayrı mekânlardır. Hadislerde isim tamlaması halinde geçen Mescidü'l-Aksâ Kudüs'te, ayette sıfat tamlaması halinde geçen el-Mescidü'l-Aksâ ise semada bulunan bir mescid olmalıdır.

Şu ifadeler de Hamîdullah'a aittir: "Buhârî'nin rivâyet ettiği şeddü'r-rihâl hadisini bir yana, Müslim bu hadisi rivâyet ederken ne "Mescidü'l-Aksâ" ne de "el-Mescidü'l-Aksâ" ifadelerini kullanır. Bunların yerine İliyâ' ifadesini kullanır".¹¹

Hamîdullah'ın bir başka iddiasına göre Buhârî'nin hocasının hocası Ebu'l-Yemân, mescitlerden bahseden hadisi naklederken bu mescitten *el-Mescidü'l-Aksâ* olarak değil *İliyâ'* diye söz etmektedir. Ebu'l-Yemân'ın naklettiği hadisin metni şu şekildedir: "İşte şu karşınızdaki duran, sizin Mescidiniz, el-Mescidü'l-Harâm ve İliyâ'". Görüldüğü üzere burada Mescidü'l-Aksâ deyimini bulunmamaktadır. Yani ona göre erken dönem kaynaklarında *el-Mescidü'l-Aksâ* kavramı yer almayıp *Mescidü İliyâ'* kavramı kullanılmıştır. Ayrıca Ebu'l-Yemân, Müslim'in *Sahih* adlı eserinde geçen¹² aynı hadisin ravisidir ve bu hadis metninde de *İliyâ'* kelimesi kullanılmaktadır.

⁷ Hamîdullah, "Mescidü'l-Aksâ ve'l-Mescidü'l-Aksâ", 67.

⁸ Bu isim hatalıdır. Çünkü Buhârî, mezkûr hadisi Saîd el-Hudrî'den değil, Ebû Saîd el-Hudrî'den üç defa rivâyet etmektedir. Bkz. Buhârî, "Fadlî's-Salât", 6, "Cezâü's-Sayd", 26, "Savm", 67.

⁹ Hamîdullah, "Mescidü'l-Aksâ ve'l-Mescidü'l-Aksâ", 66.

¹⁰ Hamîdullah, *İslâm Peygamberi*, 1: 140 (254. dipnot).

¹¹ Hamîdullah, "Mescidü'l-Aksâ ve'l-Mescidü'l-Aksâ", 66.

¹² Müslim, "Hac", 513 (1397).

İliyâ, Kudüs şehrinin bir diğer adıdır¹³ ve bu terim Buhârî tarafından da Ebû Süfyan'ın İmparator Heraklius ile karşılaşmasına dair meşhur hadiste kullanılmıştır.¹⁴ Aynı İliyâ' terimi, Kudüs'ü fethettiği zaman şehrin sakinlerine tanıdığı himaye fermanları ve imtiyaznamelerinde Hz. Ömer tarafından kullanılmıştır. Bu belgelerde İliyâ' terimi beş kez geçmektedir.¹⁵ Hamîdullah'ın -kendi ifadesiyle- zannına göre Emevi halifesi Abdülmelik'in (26-86 h./646-705 m.) Kudüs'te inşa ettirdiği Kaya Mescid'ine (Mescidü's-Sahre) verdiği Mescidü'l-Aksâ ismi, İmam Buhârî'nin yaşadığı devirde (194-256 h./810/870 m.) o kadar yaygın hale gelmişti ki o sırada bu Mescid'in eski adı olan İliyâ' tamamen unutulmuştu. İşte bu sebeple bazı hadis ravileri o devirde artık unutulmuş bulunan bu ismi ifade etmek ve onu anlatabilmek üzere daha yaygın olan Mescidü'l-Aksâ ismini kullanıyorlardı.

Yine Hamîdullah'ın, -kendi ifadesiyle- zannına göre İsrâ sûresinin yedinci ayetinde geçen "el-Mescid" terimi de birinci ayetteki *el-Mescidü'l-Aksâ* için değil, bu *İliyâ* için kullanılmıştır. Hamîdullah, şöyle diyor: "Acaba buradaki (17/7) 'el-Mescid' ile ilk ayette (17/1) zikri geçen 'el-Mescidü'l-Aksâ' mı kastedilmektedir? Ben şahsen böyle olduğunu sanmıyorum. Bu surenin (17) birinci ayetinde Muhammed (as)'ın Mi'râcı söz konusu edilmektedir; buna mukabil 2-8. ayetlerde paralel bir vak'a zikredilerek adeta bir parantez açılmakta, yani Mûsâ Peygamber'in Mi'râcından bahsedilmekte ve İsrâilliler arasında çıkan itaatsiz kimselerin başlarına gelen akıbetlerden söz edilmekte ve bütün bunlarla Yahudi zümrenin İslâma geçebilmeleri için ikna edilmeleri gayesi güdülmektedir. Bir yandan Muhammed (as) göğe urûc etti derken, diğer yandan, bu ayette Kur'an'ın sadece Kudüs'ten bahsettiğini söylemek insana makul gelmemektedir".¹⁶

2. HAMİDULLAH'IN MESCİD-İ AKSÂ'NIN SEMADA OLDUĞUNA DAİR GÖRÜŞ VE GEREKÇELERİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ

Yukarıdaki veriler ve yaklaşımlar doğrultusunda Muhammed Hamîdullah'ın Kur'an'da bahsedilen Mescid-i Aksâ'nın Kudüs'te değil semada bulunduğuna ilişkin ileri sürdüğü görüş ve gerekçelerin ne derece doğru ve tutarlı olduğunu incelemeye ve değerlendirmeye tabi tutalım:

Evvla Hamîdullah'ın, yeryüzünden göklerin ötesine yapılan muazzam bir hadisede Kur'an'ın sadece Kudüs'ten bahsettiğini düşünmenin ya da bu azametli hadisede en önemli şeyin Mekke'den Beyt-i Makdise yapılan sefer olduğunu söylemenin makul olmadığına dair görüşünün isabetli olmadığını düşünüyoruz. Çünkü bu muazzam hadisenin hangi bölümünün

¹³ Bk. Ebû'l-Abbas Ahmed b. Yahya el-Belâzurî, *Fütûhu'l-büldân*, thk. Abdullah Enis et-Tübbâ' - Ömer Enis et-Tübbâ' (Beyrut: Müessesetü'l-Me'ârif, 1407/1987), 188; Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Târîhu'r-rusûl ve'l-mulûk*, thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim, 2. Baskı (Kahire: Dârülmeârif, ts.), 1: 2405-2406; Hamîdullah, *İslâm Peygamberi*, 1: 141 (254. dipnot).

¹⁴ Buhârî, "Bed'ül-Vahy", 7.

¹⁵ Taberî, *Târîh*, 1: 2405-2406; Hamîdullah, *İslâm Peygamberi*, 1: 141 (254. dipnot).

¹⁶ Hamîdullah, *İslâm Peygamberi*, 1: 141 (254. dipnot).

çok daha önemli olduğu veya hangi tarafının Kur'ân'da yer alması gerektiği hususu, insanların takdirini aşmaktadır. Bunun takdiri ancak Allah'a aittir. Ayrıca İsrâ sûresinin birinci ayetinde bahsedilen hadisenin, Mekke'den Beyt-i Makdise yapılan fevkalade bir yolculuktan ibaret olduğuna dair nakledilen bilgilerin, bir yorum ya da söylentiden ibaret olmayıp sahih hadislerle sabit olduğunu unutmamak gerekir. Kaldı ki Hamîdullah'a göre "Nebi'nin mi'râcı şerifi yeryüzünden göklerin ötesine, cennete, kâbe kavseyne yapılan bir yolculuk idi".¹⁷ Hamîdullah bu bilgiyi şayet Necm sûresindeki -göklerin ötesinden, cennetten ve kâbe kavseynden bahsedilen- ayetlerden (en-Necm, 53/7, 9, 15) aldıysa bu demektir ki o, Kur'ân'ın, sadece Kudüs'ten değil göklerin ötesinden, cennetten ve kâbe kavseynden de bahsettiğini kabul etmektedir. Bu durumda Kur'ân'ın sadece Kudüs'ten bahsettiğini ileri sürmesinin bir anlamı kalmaz. Şayet Hamîdullah bu bilgiyi ayetlerden değil de hadislerden aldıysa onun, hadislerde aynı hadiseden bahsedilen bilgilerin bir kısmını -göklerin ötesine, cennete, kâbe kavseyne yapılan bir yolculuk olduğuna dair kısmını- kabul edip bir kısmını -Mekke'den Beyt-i Makdise yapılan bir yolculuk olduğuna ilişkin kısmını- reddetmesinin de metodolojik açıdan izah edilebilir bir tarafının olmadığını belirtmek gerekir.

Hamîdullah'ın İsrâ sûresinin birinci ayetinde geçen "el-Mescidül-Aksâ" ifadesinin, "En Uzak Mescid" anlamına geldiğini, Rûm sûresinin üçüncü ayetinde ise Filistin topraklarının "Edna'l-Ard/En Yakın Ülke" olarak tavsif edildiğini, bu duruma göre "En Uzak Mescid" in "En Yakın Ülke"de olmaması ve bu mescidin semada aranması gerektiğini ileri sürmesi de sağlıklı bir yaklaşım değildir. Bunun birkaç sebebi vardır. Öncelikle belirtmek gerekir ki mezkûr Mescid'e "el-Aksâ" sıfatının verilmesinin sebebi hakkında İslâm âlimleri arasında görüş birliği yoktur. Mescid-i Harâm'a olan uzaklığından dolayı,¹⁸ ziyaret edilen mescitler arasında Mekke'ye en uzak yerde -kırk günlük mesafede- bulunduğu için,¹⁹ (Hicaz ehline nispetle) onun ötesinde bir ibadet yeri olmadığı için, kötülüklerden ve pisliliklerden uzak olduğu için²⁰ ya da dünyanın ortasında yer aldığı için bu mescidin el-Aksâ diye nitelendirildiğine dair çeşitli görüşler vardır.²¹ Ayrıca Rûm sûresinin üçüncü ayetinde zikredilen "Edna'l-Ard" terkibi "en

¹⁷ Hamîdullah, "Mescidü'l-Aksâ ve'l-Mescidü'l-Aksâ", 66.

¹⁸ Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb* (b.y.: Dârülfikr, 1981), 20: 147; Nevevî, *Sahîhu Müslim bi şerhi'n-Nevevî* (Kahire: y.y. 1347/1929.), 9: 168; Ebû Abdırrahman Hîşam b. Fehmî es-Selefi, *İs'âdu'l-ahissâ bi zikri sahihi fedâilî's-Şâm ve'l-Mescidi'l-Aksâ* (b.y.: y.y. ts.), 2: 21; Nebi Bozkurt, "Mescid-i Aksâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29: 268.

¹⁹ Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Tefsiru't-Taberî Câmî'u'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, thk. Abdullah b. Abdilmuhsin et-Türkî, 2. Baskı (Kahire: 2001), 14: 420; Muhammed b. Abdillâh ez-Zerkeşî, *İ'lâmu's-sâcid bi ahkâmi'l-mesâcid*, thk. Ebu'l-Vefâ Mustafa el-Merâgî (Kahire: Vezâretü'l-Evkâfi'l-Mısriyye, 1420/1999), 277; Ebü'l-Fadl Şihâbüddîn el-Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî fi tefsîri'l-Kur'ânî'l-Azîm ve's-Seb'i'l-Mesânî* (Beyrut: y.y. ts.), 15: 9; Ebû Adırrahman es-Selefi, *İs'âdu'l-ahissâ*, 2: 21; Muhammed Âyiş Abîd, "el-Mescidü'l-Aksâ fi'l-Kitâb-i ve's-Sünne", *Terbiye* 99 (Doha: 1991): 212-13.

²⁰ Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, 15: 9; Zerkeşî, *İ'lâmu's-sâcid bi ahkâmi'l-mesâcid*, 277; Muhammed Âyiş Abîd, "el-Mescidü'l-Aksâ fi'l-Kitâb-i ve's-Sünne", 212-13.

²¹ Muhammed Âyiş Abîd, "el-Mescidü'l-Aksâ fi'l-Kitâb-i ve's-Sünne", 212-13.

yakın yer” anlamında kullanılmış olabileceği gibi “rakımı en düşük arazi/deniz seviyesine göre en alçak yer” anlamında da kullanılmış olabilir. Zira dünya kelimesinin müzekkeri/erili olan “ednâ” kelimesinin daha başka anlamlara da gelebileceğini dikkate almak gerekir. Bu kelimenin “en yakın”²² ve “en aşağı”²³ olmak üzere başlıca iki anlamı vardır. “En yakın” anlamı esas alındığında, bu yakınlık farklı bir eksende ele alınmalıdır. “En yakın yer” anlamına gelen “Edna'l-Ard” terkibi, iki mescid arasındaki mesafeyi değil kanaatimizce iki ülke veya iki bölge arasındaki mesafeyi ifade için kullanılmıştır. Oysa “el-Aksâ” tabiri -“en uzak” anlamında kullanılmışsa- iki ülke arasındaki mesafeyi ifade için değil, iki mescid arasındaki mesafeyi ifade için kullanılmıştır. Bu durumda Mescid-i Aksâ, Arabistan topraklarına nispetle değil, Kâbe'ye nispetle “el-Aksâ” diye vasıflandırılmıştır. Nitekim ünlü müfessir Razi, Mescid-i Harâm'a olan uzaklığından dolayı Mescid-i Aksâ'ya “Aksa” sıfatının verildiğini kaydeder.²⁴ Bir başka ifadeyle Razi, “uzak mescid” nitelemesinin (Bilâdü's-Şâm veya Filistin'le Arabistan arasındaki mesafeye değil) el-Mescidü'l-Harâm ile el-Mescidü'l-Aksâ arasındaki mesafenin uzunluğuna işaret için kullanıldığını belirtir. Esasen ayetteki م “harf-i cer”i ibtidâ-i gaye, ا “harfi-i cer”i ise intihâ-i gaye içindir. Yani el-“Mescidü'l-Harâm” ve “el-Mescidü'l-Aksâ” ifadelerinin başındaki bu harfler, İsrâ hadisenin başlama ve bitiş noktalarını ifade için kullanılmıştır. Dolayısıyla bu kutsal yolculuk el-Mescidü'l-Harâm'dan başlayıp el-Mescidü'l-Aksâ'da son bulmuştur ve Kudüs'teki Mescid, Kâbe'ye nispetle “el-Aksâ” diye vasıflandırılmıştır. “Ednâ” kelimesinin “en aşağı” anlamı esas alındığında ise ayet-i kerimenin, zikredilen bölgenin coğrafi yerini değil topoğrafyasını haber vermiş olduğu anlaşılır.

Rûm sûresinin üçüncü ayetinde zikredilen “Edna'l-Ard” ifadesinin nereyi nitelediği hususunda da müfessirler arasında görüş ayrılığı vardır. Adı geçen ayette zikredilen “el-Ard” kelimesi ile Arabistan Yarımadası kastedilmiş olabileceği gibi Rum diyarının başkenti Kostantiniyye,²⁵ Rum diyarının tamamı²⁶ veya bütün bir yeryüzü kastedilmiş de olabilir. Kastın Arap Yarımadası olması durumunda ayet, “Rumlar Arap Yarımadası yakınında yani Şam'da mağlup oldular” anlamına gelir. Kostantiniyye'nin kastedilmesi durumunda ise ayet, “Rumlar Kostantiniyye/İstanbul yakınlarında mağlup oldular” manasındadır.²⁷ Sasanilerin Rumlarla savaşırken Kostantiniyye'ye kadar ilerledikleri dikkate alırsa bu anlamın ihtimal dâhilinde olduğu anlaşılır. Şayet kasıt, Rum diyarının tamamı ise o takdirde mana “Rumlar, Rum topraklarının Fars topraklarına en yakın tarafında yani el-Cezîre bölgesinde mağlup oldular” demek olur ki bu mananın Arabistan Yarımadasıyla veya Mekke ile alakası olmaz. Nitekim bazı

²² İbrâhîm Mustafa v.dğr., *el-Mu'cemü'l-vasîf*, thk. Mecma'ü'l-Lügati'l-Arabiyye (Kahire: Dârüddâ've, 1425/2004), 1: 299.

²³ Ebû Ya'kûb es-Sekkâkî, *Miftâhu'l-'ulûm*, 3. Baskı (Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1987), 1: 156.

²⁴ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 20: 147.

²⁵ Elmalılı Muhammed Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili* (İstanbul: Eser Neşriyat, 1979), 6: 3797.

²⁶ Abdürrezzâk b. Hemmâm es-San'ânî, *Tefsîru'l-Kur'an*, thk. Mustafa Müslim Muhammed (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1410), 2: 101.

²⁷ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 6: 3797.

müfessirler bu manayı esas almışlardır.²⁸ Bu müfessirlere göre ayette geçen “el-Ard” kelimesindeki lam-ı tarif, muzafun ileyhten ivazdır ve dolayısıyla bu kelimenin aslı في أَدْنَى أَرْضِهِمْ şeklinde. Bu ifade ise, “Rum topraklarının -Fars topraklarına- en yakın yerinde” anlamına gelir.²⁹ “el-Ard” kelimesinden kasıt, yine Rum diyarının tamamı ise rakım itibarıyla bu ifade “Rum topraklarının en alçak kısmında” anlamına da gelebilir. Eğer “el-Ard” kelimesinden kasıt bütün bir yeryüzü ise o takdirde de ayetten “Yeryüzünün en alçak kısmında” şeklinde bir mana anlaşılır ki bu iki durumda ayet Lut gölü ve civarını nitelemiş olur. Nitekim dünyanın en alçak yerinin Lut gölünün bulunduğu bölge olduğu ve deniz seviyesinden yaklaşık 400m. aşağıda bulunduğu bilinen bir husustur. Görüldüğü üzere İsrâ sûresinin birinci ayetindeki “en uzak mescid” nitelemesiyle Rûm sûresinin üçüncü ayetindeki “en yakın yer” ifadesi arasında herhangi bir tezat söz konusu değildir. İsrâ sûresinin birinci ayetindeki “el-Aksâ” nitelemesinin iki mescid arasındaki mesafeyi, Rûm sûresinin üçüncü ayetindeki “Ednâ” nitelemesinin ise iki ülke veya iki bölge arasındaki mesafeyi ifade için kullanılmış olabileceğini dikkate almak gerekir. Ayrıca ayetlerde zikredilen “el-Aksâ” “edna” ve “el-arz” kelimelerinin daha başka anlamlara gelebileceğini de göz önünde bulundurmak icap eder. Rûm sûresinin üçüncü ayetindeki “Ednâ'l-Ard” ifadesini “arz'a en yakın yer” anlamına alıp sadece Filistin topraklarına tahsis etmek, İsrâ sûresinin birinci ayetindeki “el-Aksâ” kelimesinin de sadece iki mekân arasındaki uzaklığı ifade için kullanıldığını düşünüp diğer anlamları hesaba katmamak “Ednâ” ve “el-Aksâ” kelimelerinin anlam alanlarını daraltmak anlamına gelir. Dolayısıyla Hamîdullah'ın “Ednâ'l-Ard” terkinin sınır iki ülke arasındaki mesafeyi veya “rakımı en düşük arazi”yi ifade için kullanılabileceğini ve “el-Aksâ” nitelemesinin de daha başka anlamlara gelebileceğini dikkate almaksızın Mescid-i Aksâ'yı Beytülma'mûr³⁰ olarak anlaması ve onu göğe çıkarması, kanaatimizce tatmin edici olmaktan uzak bir tevildir.

Hamîdullah'ın, bahis mevzuu olan mescidin bazı hadis metinlerinde “Mescidü'l-Aksâ” şeklinde geçtiğini, oysa “el-Mescidü'l-Aksâ” ile “Mescidü'l-Aksâ” terkipleri arasında dilbilgisi yönünden farklılık olduğunu belirterek ayette zikredilen el-Mescidü'l-Aksâ'nın Kudüs'le bir ilgisinin olmadığını iddia etmesi ve Buhârî'den aldığı dört hadisi bu iddiasına delil getirmesi de isabetli ve tutarlı bir yaklaşım değildir. Zira bu durum sadece “el-Mescidü'l-Aksâ” için söz konusu değildir. Bazı hadis metinlerinde de “el-Mescidü'l-Harâm” tabiri, “Mescidü'l-Harâm” şeklinde geçmektedir. Nitekim yine Buhârî'de yer alan bir başka rivayette, ziyaret edilebilecek mescitlerden bahsedilirken şu ifadelerle yer verilir: وَلَا تُشَدُّ الرَّحَالُ إِلَّا إِلَى ثَلَاثَةِ مَسَاجِدَ مَسْجِدِ الْحَرَامِ وَمَسْجِدِ الْأَقْصَى وَمَسْجِدِي هَذَا (İbadet kastyyla olan özel) yolculuk, ancak şu üç mescidden birine olur: Mescidü'l-Harâm'a, Mescidü'l-Aksâ'ya ve şu benim Mescidime/Mescidü'r-Resûl'e". Görüldüğü üzere bu hadiste “Mescidü'l-Harâm, Mescidü'l-Aksâ ve Mescid-i Hâzâ/Mescidü'r-Resûl” şeklinde bir

²⁸ San'ânî, , *Tefsîru'l-Kur'ân*, 2: 101.

²⁹ Abdullah b. Ahmed en-Nesefî, *Tefsîr*, thk. Mervân M. eş-Şi'âr (Beyrut: Dârünnefâis, 2005), 3: 213.

³⁰ Beytülma'mûr, semada, içinde meleklerin ibadette buduğu rivayet edilen mâbeddir. Bu ifade hakkında geniş bilgi için bk. Abdurrahman Küçük, “Beytülma'mûr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6: 94-95.

sıralama yapılmıştır.³¹ Dikkat edilecek olursa bu rivayette de Mescidü'l-Harâm ifadesi, sıfat tamlaması şeklinde değil, isim tamlaması şeklinde kaydedilmiştir. Hamîdullah'ın, kendi tezini desteklemek amacıyla yine Buhârî'den delil olarak getirdiği bir diğer hadiste de aynı durum söz konusudur. *وَلَا تُشَدُّ الرَّجَالُ إِلَّا إِلَى ثَلَاثَةِ مَسَاجِدَ مَسْجِدِ الْحَرَامِ وَمَسْجِدِي وَمَسْجِدِ الْأَقْصَى*. Bu hadiste de Mescidü'l-Harâm, Benim Mescidim/Mescidü'r-Resûl ve Mescidü'l-Aksâ şeklinde bir sıralama yapılmış,³² ve Mescidü'l-Harâm ifadesi, yine sıfat tamlaması şeklinde değil, isim tamlaması şeklinde rivayet edilmiştir. Hamîdullah'ın yaklaşımı esas alındığında Mescid-i Harâm'ı da yerde değil gökte aramak gerekecektir ki bunun da kabul edilebilecek bir tarafının olmadığı izahıtan varestedir. Ayrıca şunu da belirtelim ki Buhârî'de yer alan ve Ebû Zer'den rivâyet edilen hadislerde de Mescid-i Aksâ, “el-Mescidü'l-Aksâ” şeklinde sıfat tamlaması terkihiyle ifade edilmiştir.³³ Hamîdullah'ın bu hadislerde zikri geçen “el-Mescidü'l-Aksâ” ifadesinin Hz. Peygamber'in mi'râc esnasında secde ettiği yer ile ilgili olmadığını, bilakis kâinatın yaratılış zamanı ile ilişkili olduğunu ileri sürmesi de isabetli bir görüş değildir. Zira Mescid-i Aksâ, insanlar tarafından tesis edilmiş olup onun tesis tarihinin, insanların yaratılışından nice zaman önce yaratılan kâinatın yaratılış zamanı ile ilişkisi yoktur. Kaldı ki, Mescid-i Aksâ ile ilgili rivayetler sadece Buhârî ile sınırlı da değildir. Buhârî'den önce yaşamış olan muhaddisler de söz konusu mescid ile ilgili rivayetler nakletmişlerdir. Nitekim erken dönem hadisçilerinden Abdürrezzâk (ö. 211/826) ve İbn Ebî Şeybe (ö. 235/849), konuyla ilgili birçok rivayete yer vermiş, Mescid-i Aksâ'nın Kudüs'te bulunduğunu belirtmiş ve bu mescidi; ayette geçtiği üzere “el-Mescid'ül-Aksâ” şeklinde zikretmişlerdir.³⁴ Üstelik hadisçilerin eserlerinde her üç mescid çeşitli şekillerde rivayet edilmiştir. Kimi rivayetlerde Mescid-i Harâm, kimi rivayetlerde ise Mescid-i Aksâ, ya sıfat tamlaması ya da isim tamlaması olarak zikredilmiştir. Mesela Ebu Hüreyre'den nakledilen şu rivayette her iki mescid sıfat tamlaması olarak zikredilmektedir: *لَا تُشَدُّ الرَّجَالُ إِلَّا إِلَى ثَلَاثَةِ مَسَاجِدَ*.³⁵ Yine Ebu Hüreyre'den nakledilen bir başka rivayette her iki mescid isim tamlaması olarak kaydedilmiştir: *لَا تُشَدُّ الرَّجَالُ إِلَّا إِلَى ثَلَاثَةِ مَسَاجِدَ*.³⁶ Ebû Saîd el-Hudrî'den nakledilen bir rivayette de Mescid-i Harâm isim tamlaması, Mescid-i Aksâ sıfat tamlaması halinde nakledilmiştir: *لَا تُشَدُّ الرَّجَالُ إِلَّا إِلَى ثَلَاثَةِ*

³¹ Buhârî, “Savm”, 67.

³² Buhârî, “Cezâü's-Sayd”, 26.

³³ Buhârî, “Enbiya”, 10, 40.

³⁴ Abdürrezzâk Ebû Bekir es-San'ânî, *el-Musannef*, thk. Habiburrahman el-A'zamî (Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1403/1983), 1: 403 (1578), 3: 348 (5925), 4: 347 (8014), 5: 132 (9158, 9159, 9160), 135 (9171), 321 (9719); Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed b. Ebî Şeybe, *el-Musannef*, thk. Muammer 'Avvâme (Beyrut: Dârü Kurtuba, 1427/ 2006), 5: 176 (7620), 6: 308 (9762), 721 (15792), 19: 572 (37082), 20: 248 (37728).

³⁵ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 5: 176 (7620). Benzer rivayetler için bk. Ebû Dâvûd Süleyman b. Dâvûd b. el-Cârûd et-Tayâlisî, *Müsnedü Ebî Dâvûd et-Tayâlisî*, thk. Muhammed b. Abdilmuhsin et-Türkî (Cîze: Dârü Hicr, 1419/1998), 2: 685; Abdürrezzâk, *el-Musannef*, 5: 132 (9160); Ebû Bekir Abdullah b. Zübeyr el-Humeydî, *Müsnedü'l-Humeydî*, thk. Hüseyin Selim Esed (Dımaşk: Dârüssafâ, 1996), 2: 181.

³⁶ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 8: 720 (15785). Benzer rivayetler için bk. Tayâlisî, *Müsned*, 4: 242; Buhârî, “Cezâü's-Sayd”, 26.

37. مَسَاجِدَ : مَسْجِدِ الْخَرَامِ وَمَسْجِدِ الرَّسُولِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَالْمَسْجِدِ الْأَقْصَى Yine Ebû Saîd el-Hudrî'den gelen bir başka rivayette ise ters bir durum söz konusudur. Yani bu rivayette de Mescid-i Harâm sıfat tamlaması, Mescid-i Aksâ isim tamlaması halinde gelmiştir: الْمَسْجِدِ الْخَرَامِ : إِلَّا إِلَى ثَلَاثَةِ مَسَاجِدَ : الْمَسْجِدِ الْأَقْصَى 38. وَمَسْجِدِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَمَسْجِدِ الْأَقْصَى Görüldüğü üzere dört ayrı şekilde rivayet bahis mevzuudur. Şayet bütün rivayetlerde Mescid-i Harâm sıfat tamlaması, Mescid-i Aksâ isim tamlaması şeklinde gelseydi Hamîdullah'ın iddiası bir ölçüde tutarlı olabilirdi. Oysa hadislerde sadece Mescid-i Aksâ değil Mescid-i Harâm da isim tamlaması olarak zikredilmektedir. Netice itibariyle Mescid-i Harâm'ın da Mescid-i Aksâ'nın da izafet tamlaması halinde zikredilmesinde bir mahzur yoktur. İzafet tamlaması şeklinde gelen ifadelerden anlaşılan o ki, mevsuf sıfatına izafe edilmiştir. Çünkü bir şeyi sıfatına izafe etmek Arapların adetlerindedir. Mesela Araplar, öğle namazına صلاة الظهر demekte, sıfat tamlamasını isim tamlaması şeklinde ifade etmektedirler. Kur'an-ı Kerim'de de bunun birçok örneğini bulmak mümkündür. Nitekim Kâf sûresinin dokuzuncu ayetinde geçen ve "biçilen ekin taneleri" anlamına gelen حب الحصيد "habbe'l-hasîd" Beyyine sûresinin beşinci ayetinde geçen ve "dosdoğru din" anlamına gelen دين القيمة "dînu'l-kayyimih"39 ve Vâkıa sûresinin 95. ayetinde zikredilen ve "kesin hakikat" anlamına gelen حق اليقين "hakkul-yakin" terkiplerinde de aynı durum söz konusudur.40 Dikkat edilirse bu terkipler her ne kadar lafzen izafet terkibi/isim tamlaması şeklinde zikredilmişlerse de mana itibariyle kelimeler arasında sıfat mevsuf ilişkisi vardır. Misalleri çoğaltmak mümkündür. Öyle anlaşılıyor ki isim tamlaması şeklinde gelen bazı terkipler vardır ki bu terkiplerle sıfat tamlamasından kastedilen mananın aynısı kastedilmektedir. Meselâ nasıl ki Yûsuf sûresinin 40. ayetinde sıfat tamlaması olarak zikredilen الدين القيم ifadesiyle Tevhid Dini kastediliyorsa, aynen öyle de Beyyine sûresinin beşinci ayetindeki دين القيمة terkibiyle de Tevhid Dini kastedilmektedir. Hadislerde zikredilen Mescidü'l-Harâm ve Mescidü'l-Aksâ terkiplerini de aynı şekilde düşünmek gerekir. "Mescidü'l-Harâm" terkiplerinden kastedilen mana ne ise "el-Mescidü'l-Harâm" terkiplerinden kastedilen mana da odur. Kezâ "Mescidü'l-Aksâ" terkibi ile "el-Mescidü'l-Aksâ" terkibi de aynı yeri nitelemektedir. Dolayısıyla bu terkiplerin bazı hadislerde lafzen isim tamlaması olarak zikredilmeleri, mana itibariyle sıfat tamlaması olmalarına mani değildir. "Mescidü'l-Aksâ" terkiplerini izafeti beyaniye şeklinde düşünmek de mümkündür. Kur'an-ı Kerim'de bunun örnekleri de vardır. Nitekim Mâide sûresinin birinci ayetinde müminlere hitaben اِحْتَكُمُوا لَكُمْ بِهَيْمَةِ الْاَنْعَامِ "En'âm denilen hayvanlar size helal kılındı..." buyrulmaktadır. Bu ayetteki اِحْتَكُمُوا لَكُمْ بِهَيْمَةِ الْاَنْعَامِ terkibi isim tamlaması olup müfessirlerin ekseriyetine göre izafet-i beyaniyedir. Bu

37 İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 8: 721 (15792). Benzer bir rivayet için bk. Abdürrezzâk, *el-Musannef*, 5: 132 (9158).

38 İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 8: 721 (15790). Benzer bir rivayet için bk. Buhârî, "Fadlî's-Salât", 1.

39 Bk. Muhyiddîn ed-Dervîş, *İ'râbu'l-Kur'âni'l-Kerîm ve beyânuhû*, 7.Baskı (Dımaşk-Beyrut: Dârü'l-Yemâme ve Dârü İbn Kesîr,1420/1999), 8: 375. Beyyine sûresinde yer alan القيمة kelimesindeki tâ-i marbûta mübalağa içindir.

40 Muhyiddîn ed-Dervîş, *İ'râbu'l-Kur'ân*, 7: 415.

ifadenin anlamı, “En’âm denilen hayvanlar” demektir.⁴¹ Aynı durum مَسْجِدِ الْأَقْصَى terkinde de düşünülebilir. Bu durumda anlam, “Aksâ denilen mescid” demek olur. Bütün bu bilgiler bir tarafa bırakılarak Buhârî’de yer alan bir kaç rivayete bakıp “bu rivayetlerde Mescid-i Aksâ’dan bahsedilirken sıfat tamlaması değil, isim tamlaması kullanılmaktadır. Dolayısıyla bu mescit ayette zikredilen mescit değildir, bu mescid semavî bir mescid olmalıdır” şeklinde bir iddianın “şazz” bir görüş olup tercihe şayan olmadığı kanaatindeyiz.

Hamîdullah’ın bir diğer iddiasına göre Ebu’l-Yemân Hakem b. Nafi, (ö. 222/837) bu mescitten el-Mescidü’l-Aksâ olarak değil İliyâ’ diye söz etmiştir. Ayrıca Ebu’l-Yemân, Müslim’in *Sahih* adlı eserinde geçen aynı hadisin⁴² ravisidir ve bu hadis metninde de İliyâ’ kelimesi kullanılmaktadır. Bu ifadeleriyle o, erken dönem kayıtlarında el-Mescidü’l-Aksâ teriminin kullanılmadığına işaret etmek istemiştir. Hâlbuki erken dönem hadis ve tarih kaynaklarında el-Mescidü’l-Aksâ isminin sıfat tamlaması şeklinde kullanıldığına dair pek çok rivayet bulunmaktadır. Nitekim Ebu’l-Yemân’dan önce yaşamış olan Abdullah b. Mübârek (ö. 181/797) ve Ebû Dâvûd et-Tayâlisî (ö. 204/819), İliyâ’⁴³, Beytü’l-Makdis⁴⁴ ve Mescid-i Aksâ⁴⁵ tabirlerinin her birine yer vermişlerdir. Ayrıca Mescid-i Aksâ’yı ayette geçtiği üzere “el-Mescidü’l-Aksâ” şeklinde zikretmişlerdir. Yine Ebu’l-Yemân ile çağdaş sayılabilecek Abdürrezzâk (ö. 211/826), Humeydî (ö. 219/834), İbn Ebî Şeybe (ö. 235/849) ve Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) gibi erken döneme ait hadis otoriteleri de *el-Mescidü’l-Aksâ* kavramını kullanmış ve bu kavramın Kudüs veya Beytü’l-Makdis ile ilgili olduğuna dair birçok rivayet kaydetmişlerdir.⁴⁶ Yine birçok hadis kitabında sahih olarak nakledilen ve yukarıda çeşitli varyantlarını kaydettiğimiz hadis-i şerifte Resûlullah (as) meâlen şöyle buyurmuştur: “(İbadet kastıyla olan özel) yolculuk, ancak şu üç mescidden birine olur: Mescid-i Harâm’a, Mescid-i Resûl’e ve Mescid-i Aksâ’ya”.⁴⁷ Bazı rivayetlerde

⁴¹ Elmalılı, *Hak Dini Kur’ân Dili*, 3: 1549.

⁴² Müslim, “Hac”, 513 (1397).

⁴³ Abdullah b. Mübârek, *Müsnedü’l-İmâm Abdullah b. el-Mübârek*, thk. Subhi el-Bedrî es-Sâmerâî (Riyad: Mektebetü’l-Meârif, 1407/ 1987), 1: 26; Tayâlisî, *Müsned*, 2: 568.

⁴⁴ Abdullah b. Mübârek, *Müsned*, 1: 104; Tayâlisî, *Müsned*, 1: 327, 460, 2: 91, 93, 479, 4: 38, 396.

⁴⁵ Abdullah b. Mübârek, *Müsned*, 1: 146; Tayâlisî, *Müsned*, 1: 370, 2: 685.

⁴⁶ Mescid-i Aksâ tabirinin kullanıldığına dair bk. Abdullah b. Mübârek, *Müsned*, 1: 146; Tayâlisî, *Müsned*, 1: 370, 2: 685; Abdürrezzâk, *el-Musannef*, 1: 403 (1578), 3: 348 (5925), 4: 347 (8014), 5: 132 (9158, 9159, 9160), 135 (9171), 321 (9719); Humeydî, *Müsned*, 1: 226, 413, 2: 181; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 5: 176 (7620), 6: 308 (9762), 8: 720 (15785), 721 (15790, 15792), 722 (15793), 19: 572 (37082), 20: 248 (37728); Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, thk. Şuayb el-Arnaût v.dğr., (Beyrut: Müessesetü’r-risâle, 1420/1999), 1: 257, 2: 278, 3: 7, 5: 157. Ayrıca bk. Buhârî, “Fadlî’s-Salât”, 1, 6, “Cezâü’s-Sayd”, 26, “Savm”, 67, “Ehadisü’l-Enbiya”, 10, 40; Müslim, “Mesâcid”, 1,2 (520), “Hacc”, 415, 511, 512 (827, 1397); Ebû Dâvûd, “Menâsik”, 8, 94, 98; İbn Mâce, “Mesâcid”, 7, “İkâme”, 196, 198; Tirmizî, “Salât”, 326; Nesâî, “Mesâcid”, 3, 10. Görüldüğü üzere gerek erken dönem hadis kaynaklarında gerek daha sonraki hadis kitaplarında bu tabir yeterince kullanılmaktadır.

⁴⁷ Tayâlisî, *Müsned*, 4: 242; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 8: 720 (15785); Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 3: 7; Buhârî, “Fadlî’s-Salât”, 1, 6; Benzer ifadeler için bk. Abdürrezzâk, *el-Musannef*, 5: 132 (9158, 9159, 9160), Humeydî, *Müsned*, 2: 181; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 5: 176 (7620), 8: 721 (15790, 15792), 722 (15793);

Mescid-i Aksâ yerine Beytü'l-Makdis,⁴⁸ bazılarında ise Mescid-i İliyâ⁴⁹ tabiri kullanılmıştır. Bu durum bu üç ayrı tabirin aynı yeri ifade ettiğini ve Mescid-i Aksâ'nın Kudüs'te yer aldığını göstermesi bakımından önemlidir. Mezkûr muhaddislerin yanı sıra erken dönem tarihçileri de Kudüs'teki Mescid için eserlerinde el-Mescidü'l-Aksâ tabirini kullanmışlardır. Mesela, İbn İshak (ö. 151/768) ve İbn Hişam (ö. 218/233) المسجد الأقصى وهو بيت المقدس من إيلياء , Belâzürî (ö. 279/892) ise المسجد الأقصى وهو بيت المقدس ifadelerine yer vererek el-Mescidü'l-Aksâ'nın, İliyâ'daki/Kudüs'teki Beytü'l-Makdis olduğunu açıkça belirtmişlerdir.⁵⁰ Görülüyor ki gerek erken dönem hadis ve tarih kaynaklarında gerekse muahhar kaynaklarda Kudüs'teki mâbed için Beytü'l-Makdis, el-Mescidü'l-Aksâ ve İliyâ' veya Mescid-i İliyâ' ifadelerinin herbiri yer almaktadır.

Hamîdullah'ın, Müslim'in *Sahih* adlı eserinde İliyâ' kelimesinin kullanıldığı hadisin ravisi olarak Ebu'l-Yemân'ı göstermesi de hatalıdır. Çünkü Müslim'de İliyâ' kelimesinin kullanıldığı tek bir hadis vardır ki söz konusu hadisin senedi şu şekildedir: حدثنا هارون بن سعيد الأيلي حدثنا ابن وهب حدثني عبد الحميد بن جعفر أن عمران بن أبي أنس حدثه أن سلمان الأغر حدثه أنه سمع أبا هريرة يخبر أن رسول الله صلى الله عليه وسلم Görüldüğü üzere Müslim, mezkûr hadisi Ebu'l-Yemân'dan değil, başka ravilerden rivayet etmektedir.⁵¹ Dolayısıyla Hamîdullah'ın, Emevi halifelerinden Abdülmelik'in inşa ettiği Kubbetü's-Sahre'ye Mescidü'l-Aksâ ismini verdiğini ve böylece Mescidü'l-Aksâ ifadesinin dilden dile yayıldığını ileri sürerek⁵² erken dönem hadis kaynaklarında el-Mescidü'l-Aksâ teriminin kullanılmadığını iş'ar eder şekilde bir yaklaşım sergilemesi temelsiz bir iddiadan ibarettir. Kaldı ki, Hamîdullah yukarıdaki ifadeleri dile getirirken sözlerine, "Öyle zannediyoruz ki..." diye başlamaktadır ki bu ifade de onun, bu hususta kesin bir bilgiye sahip olmadığını itiraf etmesi anlamına gelmektedir.

Hamîdullah'ın "Buhârî'nin rivâyet ettiği şeddü'r-rihâl hadisi bir yana, Müslim bu hadisi rivâyet ederken ne "Mescidü'l-Aksâ" ne de "el-Mescidü'l-Aksâ" ifadelerini kullanır. Bunların

Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 2: 278; Buhârî, "Cezâü's-Sayd", 26, "Savm", 67; Müslim, "Hacc", 15/415, 511, 512 (827, 1397); Ebû Dâvûd, "Menâsik", 98; İbn Mâce, "İkâme", 196; Tirmizî, "Salât", 326; Nesâî, "Mesâcid", 10. İbn Teymiye bu hadisin sıhhati hususunda ümmetin ittifak ettiğini kaydeder. Bk. İbn Teymiye, *Mecmû'atü'l-fetâvâ*, thk. Enver el-Bâz - Âmir el-Cezzâr (b.y.: Dârülfefâ, 1426/2005), 27: 105.

⁴⁸ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 5: 175 (7619), 8: 720 (15787).

⁴⁹ Müslim, "Hac", 513 (1397). İliyâ', Romalıların Kudüs şehrine verdikleri Latince Aellia isminin Arapçalaşmış şeklidir. Bk. Nebi Bozkurt, "Mescid-i Aksâ", 270. Arapların Kudüs ya da Beytü'l-Mukaddes dedikleri yere Yunanca İliyâ' vilayeti denir. Bk. Evliya Çelebi, *Seyahatname (Kısaltılmış Versiyon)*, Sadeleştirerek trc. Tefik Temelkuran v.dğr. (İstanbul: 2006), 565.

⁵⁰ Ebû Bekr b. Muhammed b. İshâk b. Yesâr. *Kitâbü'l-Mübtede' ve'l-meb'as ve'l-megâzî: Sîretü İbn İshâk*. thk. Muhammed Hamîdullah (Konya: 1981), 274 (md. 461); Ebû Muhammed Abdülmelik b. Hişam, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, thk. Mustafa es-Sekkâ - İbrahim el-Ebyârî - Abdülhafız Şelebî. (Kahire: y.y. ts.), 1: 396; Ebû'l-Abbas Ahmed b. Yahya el-Belâzürî, *Ensâbu'l-eşraf*, thk. Süheyl Zekkâr v.dğr. (Beirut: Dârülfikr, 1417/1996), 1: 255.

⁵¹ Bk. Müslim, "Hac", 513 (1397).

⁵² Hamîdullah, "Mescidü'l-Aksâ ve'l-Mescidü'l-Aksâ", 67.

yerine “İliyâ” ifadesini kullanır”.⁵³ şeklindeki iddiası da doğru değildir. Çünkü Müslim, bu hadisi rivâyet ederken hem “Mescidü'l-Aksâ” hem de “el-Mescidü'l-Aksâ” ifadelerini kullanmıştır. Nitekim Müslim’in Ebu Hüreyre’den rivayet ettiği hadisin metni şu şekildedir:⁵⁴ لا تشدوا الرجال إلا إلى ثلاثة مساجد مسجدي هذا ومسجد الحرام ومسجد الأقصى Yine Müslim’in Ebû Saîd el-Hudrî’den rivayet ettiği hadisin metni لا تشدوا الرجال إلا إلى ثلاثة مساجد مسجدي هذا والمسجد الحرام والمسجد الأقصى şeklindedir.⁵⁵ Görüldüğü üzere birinci hadiste “Mescidü'l-Aksâ” ikinci hadiste ise “el-Mescidü'l-Aksâ” ifadeleri kullanılmıştır.

Hamîdullah’ın zannına göre İsrâ sûresinin yedinci ayetinde geçen “el-Mescid” terimi de birinci ayetteki “el-Mescidü'l-Aksâ” için kullanılmamıştır. Hamîdullah bu görüşünü ileri sürerken herhangi bir delile dayanmamakta sadece, “Bir yandan Muhammed (as) göğe urûc etti derken, diğer yandan, bu ayette Kur’ân’ın sadece Kudüs’ten bahsettiğini söylemek insana makul gelmemektedir” diyerek zanna dayalı bir yorum yapmaktadır. Oysa bu ayette geçen “el-Mescid” kelimesi, birinci ayette geçen “el-Mescidü'l-Aksâ”nın ta kendisidir. Çünkü ayetlerin konteksi, Kudüs ve çevresinin tahrip edilmesinden bahsetmektedir. İsrâ sûresinin yedinci ayetindeki mescidden kasıt, İsrâiloğullarının taşkınlıkları sebebiyle M.S. 70 yılında Roma Valisi Titus tarafından ikinci defa yıkılan Beytü'l-Makdis’tir. Nitekim ayetlerin sibak ve siyakını göz önünde bulunduran tefsirciler, bu ayetin Kudüs’te meydana gelen olaylara ve Mescid-i Aksâ’ya işaret ettiği görüşünü benimsemişlerdir. Ayrıca ayette zikredilen “el-Mescid” kelimesinin marife olmasına dikkatleri çekmişler, bu mescidin birinci ayette zikredilen “el-Mescidü'l-Aksâ” ile aynı şey olduğunu ve “el-Mescid” kelimesindeki “el” takısının, birinci ayette zikredilen mescid ile doğrudan ilgili olduğunu belirtmişlerdir.⁵⁶ Zira Arapça gramer kaidesine göre, “el-Mescid” kelimesinin başındaki tarif edatı, mütekellim ile muhatap arasında önceden bilinen bir yere işaret eder. İsrâ sûresinin yedinci ayetinde zikredilen “el-Mescid” kelimesinden önce iki Mescidden bahsedilmiştir. Biri, Mescid-i Harâm, diğeri Mescid-i Aksâ’dır. Burada muhataplar İsrâiloğulları olduğuna göre mezkûr ayet, bu bilinen ve Kudüs’te olan Mescidin, Mescid-i Aksâ olduğunu göstermektedir. Kaldı ki Yahudiler, milattan önce de mâbedleri için Mescid kavramını kullanmışlardır. Nitekim M.Ö. 1. yüzyılda yaşayan ve “ölüdeniz yazmaları” kendilerine izafe edilen Esseniler’in ibadet yerlerine mescid dedikleri belirtilmektedir.⁵⁷ Bu durumda İsrâ sûresinin yedinci ayetindeki “el-Mescid” kelimesinin, birinci ayetteki “el-Mescidü'l-Aksâ” için kullanıldığı aşikârdır. Bunun içindir ki hicrî birinci asırda yaşayan ve Kur’ân’ı baştan sona kadar tefsir eden ilk müfessir Mukâtil b. Süleyman (150/767) bu ayette geçen “el-Mescid” teriminin Beytü'l-Makdis olduğunu açıkça belirtmiş ve İsrâ sûresinin birinci

⁵³ Hamîdullah, “Mescidü'l-Aksâ ve'l-Mescidü'l-Aksâ”, 66.

⁵⁴ Müslim, “Hac”, 511, 512 (1397);

⁵⁵ Müslim, “Hac”, 415 (827); el-Mescidü'l-Aksâ ifadesinin kullanıldığına dair ayrıca bk. Müslim, “Mesâcid”, 1, 2 (520).

⁵⁶ Bk. Abdullah el-Hatîb, “Kur’ân’da Kudüs”, trc. Ramazan Işık, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/1 (2004): 130-31. Ayrıca bk. Muhammed Abdülkerîm, *Kitâbü'l-Mescidü'l-Aksâ*, (b.y.: y.y. ts.), 20.

⁵⁷ Nebi Bozkurt, “Kur’ân ve Sünnet’te Mescid Kavramı”, *Sosyal ve Ferdî İşlevleri Açısından Namaz ve Cami - Tartışmalı İlmî Toplantı- (18-19 Ekim 2008)*, (İstanbul: 2009), 85.

ayetinde zikredilen el-Mescidü'l-Aksâ'nın da Beytül-Makdis olduğuna özellikle dikkat çekmiştir.⁵⁸ Dolayısıyla bu ayette zikredilen “el-Mescid” kelimesinin “el-Mescidü'l-Aksâ” için kullanılmadığını ileri süren Hamîdullah'ın bu yorumu da⁵⁹ kanaatimizce isabetli değildir.

Bunlara ilaveten şu hususlara da dikkat çekmek gerekir ki, el-Mescidü'l-Aksâ'nın Kudüs'te bulunduğuna işaret veya delalet eden onlarca delil/ayet, hadis ve tarihî rivayet bulunmaktadır. Buna rağmen “el-Mescidü'l-Aksâ” adıyla bir mâbedin semada yer aldığına dair tek bir delil bulunmamaktadır. Dolayısıyla Hamîdullah'ın yaklaşımı sadece zanna ve yoruma dayalı bir iddiadan öteye geçmemektedir.

Bununla birlikte Kur'ân'da geçen “esra bi” ya da “esri bi” ifadelerinin “yükseklere çıkarma” anlamında değil, “geceleyin yatay bir yürütme” anlamında kullanıldığına da dikkat çekmek gerekir. Kur'ân-ı Kerim'de altı yerde geçen bu ifade hep yatay yolculuk için kullanılmıştır. (el-İsrâ, 17/1; Hûd, 11/81; el-Hicr, 15/65; Tâ Hâ, 20/77; eş-Şuarâ, 26/52; ed-Duhân, 44/23). Dolayısıyla İsrâ sûresinde, dikey değil geceleyin tahakkuk eden yatay bir yolculuktan bahsedilmektedir.⁶⁰ Bu da Mescid-i Aksâ'nın semada değil arz'da aranması gerektiğini ihtar eder.

Hamîdullah'ın iddiasını hükümsüz kılacak olan birkaç hadisi de burada zikretmek icap eder. Bu hadislerden birisi Ebû Zer el-Ğifârî hadisidir. Sahih hadis kaynaklarında nakledildiğine göre, Ebu Zer (ra) şöyle demektedir: “*Bir gün Allah Resûlü'ne; 'Ey Allah'ın Resûlü! Yeryüzünde ilk önce hangi mescit inşa edilmiştir?' diye sordum. Resûlullah; 'el-Mescidü'l-Harâm.' buyurdu. 'Sonra hangisi' diye sordum. 'el-Mescidü'l-Aksâ.' buyurdu.⁶¹ Ben; 'İkisi arasında kaç (yıl fark) vardır?', dedim. Bunun üzerine; 'Kırk yıl.' şeklinde karşılık verdi ve ilave etti: (Yeryüzünün tamamı mescittir), öyleyse nerede namaz vaktine ulaşırsan orada namazını kıl, orası mescittir.”⁶² Görüldüğü üzere hadiste el-Mescidü'l-Aksâ'nın semada değil arzda bina edildiği açıkça ifade edilmektedir.*

⁵⁸ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîr*, thk. Ahmed Ferid (Beirut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 2003), 2: 216.

⁵⁹ Hamîdullah, *İslâm Peygamberi*, 1: 140 (254. dipnot).

⁶⁰ “İsrâ”, gece yapılan yolculuğa denir. “Serâ” kelimesi, “sâre” kelimesinden farklı bir manaya sahiptir. “Seyir”, ya sadece gündüz yapılan yolculuğa veya gece-gündüz bir arada yapılan yolculuğa denir; ama “serâ” sadece gece yapılan yolculuk için kullanılır. Ayette geçen “leyl” kelimesi de, Mî'râcın gece gerçekleştiğini teyit eder. Ayrıca “leylem” kelimesinde bulunan “tenvin” tab'iz için olup gecenin bir bölümüne işaret eder. Yani bu azametli yolculuğun, gecenin bir bölümünde gerçekleştiğini bildirir. Ebu'l-Kâsım Mahmud b. Ömer ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf an hakâiki gavâmidî't-tenzil ve 'uyûni'l-ekâvîl fi vucûhi't-te'vîl*, thk. Adil Ahmed Abdülmevcûd - Ali Muhammed Muavvîd (Riyad: Mektebetü'l-Abikân, 1418/1997), 3: 491.

⁶¹ Abdürrezzâk, *el-Musannef*, 1: 403 (1578), 3: 348 (5925); Humeydî, *Müsned*, 1: 226; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 19: 572 (37082); Buhârî, “Ehâdîsü'l-Enbiyâ”, 10.

⁶² Abdürrezzâk, *el-Musannef*, 1: 403 (1578), 3: 348 (5925); Buhârî, “Ehâdîsü'l-Enbiyâ”, 40; Müslim, “Mesâcid”, 1, 2 (520). Ayrıca bk. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 1: 309, 5: 157; Buhârî, “Ehâdîsü'l-Enbiyâ”, 10; İbn Mâce, “Mesâcid”, 7; Nesâî, “Mesâcid”, 3. Hadisin son kısmı Humeydî'de şöyle geçer: “Ben; 'İkisi arasında kaç (yıl fark) vardır?', dedim. Bunun üzerine; 'Kırk yıl.' şeklinde karşılık verdi. Ben; 'sonra hangisi?'

Yine el-Mescidü'l-Aksâ'yı itikâfa girilecek üç mescitten birisi olarak niteleyen hadisler Hamîdullah'ın iddiasını geçersiz kılmaktadır.⁶³ Ayrıca Hz. Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: “Kim Mescid-i Aksâ'dan Mescid-i Harâm'a (gitmek üzere) hac veya umre için ihrama girerse geçmiş günahları affolunur”.⁶⁴ Kezâ Cünâde b. Ebî Ümeyye Allah Resûlü (s.a.v.)'den şu rivayeti nakletmektedir: “Deccal'in yetkisi her yere ulaşır. Ancak şu dört Mescide gelemez; Kâbe, Mescidü'r-Resûl, Mescidü'l-Aksâ ve Tûr”.⁶⁵ Mezkûr hadislerde Mescidü'l-Aksâ'nın itikâfa girilecek üç mescitten birisi olarak nitelendirilmesi, hac veya umre için ihrama girilebilecek bir yer olması ve Deccal'in Mescid-i Aksâ'ya gelemeyeceğinin belirtilmesi, bu mescidin semada değil yeryüzünde olmasını gerektirir. Zira semada olan bir mescidde itikâfa veya ihrama girmekten ve Deccal'in oraya gitmesinden söz etmek anlamsızdır.

Hamîdullah'ın, Emevi halifesi Abdülmelik'in, Kudüs'te inşa ettirdiği Mescidü's-Sahre'ye Mescidü'l-Aksâ ismini verdiği, bilâhare bu ismin giderek yaygınlaştığına ve bazı hadis ravilerinin Mescid'in eski adı olan İliyâ'nın yerine daha yaygın olan Mescidü'l-Aksâ ismini kullandıklarına dair iddiası da delile değil, zanna dayalı bir görüştür. Zaten bu görüşünün zanna dayandığını Hamîdullah'ın kendisi de itiraf etmektedir. Doğru olan şudur ki, Hz. Ömer Kudüs'ün fethinden sonra orada bir cami yaptırmıştır. İbn Teymiye, Hz. Ömer'in yaptırdığı bu camiye bazı insanların el-Aksâ ismini verdiklerini belirtmektedir.⁶⁶ Hz. Ömer döneminden sonra el-Aksâ, Emeviler döneminde yeniden inşa edilmiş ve ona ilâveten Kubbetü's-Sahre tesis edilmiştir.⁶⁷ Fakat o dönemde geniş harem alanının güney kısmında inşa edilen bu iki mâbede Mescid-i Aksâ ismi verilmemiştir. Hz. Ömer döneminde inşa edilen ve Emeviler döneminde genişletilen mâbed, o dönemde Mescidü'l-Aksâ şeklinde değil, el-Mescidü'l-Câmi' olarak isimlendirilmektedir. Bir araştırmacının tespitine göre bu caminin el-Mescidü'l-Aksâ diye isimlendirilmesi, ilk olarak Mîlâdi 1047 (h. 438) yılına rastlamaktadır. Yani bu camiye Mescid-i

dedim. Buyurdu ki; ' (Artık) her nerede sana namaz vakti gelirse namaz kıl. Zira yeryüzünün tamamı mescittir".
Bk. Humeydî, *Müsned*, 1: 226.

⁶³ Abdürrezzâk, *el-Musannef*, 4: 347 (8014); İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 6: 308 (9762). Bazı rivayetlerde el-Mescidü'l-Aksâ yerine Mescid-i İliyâ' kaydedilmiştir. Abdürrezzâk, *el-Musannef*, 4: 348 (8016), 350 (8025), 355 (15889).

⁶⁴ Bu hadisi Ebû Dâvûd, müminlerin annesi Ümmü Seleme (r.a.)'den rivayet etmiştir. Bk. Ebû Dâvûd, “Menâsik”, 8 (1741). Benzer bir rivayet için ayrıca bk. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 6: 299; İbn Mâce, “Menâsik”, 49; Ahmed b. Ali Ebû Ya'lâ el-Mevsîlî, *Müsned*, thk. Hüseyin Selim Esed (Dımaşk: Dârü'l-Me'mûn li't-türâs, 1404/1984), 12: 441. İbn Mâce'de Beyt-i Makdis diye geçer. Bu hadisi Ümmü Seleme'den rivayet eden Ümmü Hakîm, Beytü'l-Makdis'e gitmiş ve oradan umre için ihrama girmiştir. Bk. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 6: 299.

⁶⁵ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 5: 364, 434. İsnadı Buhârî ve Müslim'in şartlarına göre sahihtir. Bk. Hicâzî, *Şia ve Mescid-i Aksâ*, 53 (96. dipnot). Hadisin sahih olduğuna dair ayrıca bk. Muhammed eş-Şehavî, *Mesih Deccal Ye'cüc ve Me'cüc*, trc. Seyfullah Erdoğan (Riyad: İslâmî Davet Bürosu, 2009), 29 (131.dipnot).

⁶⁶ İbn Teymiye, *Mecmû'atü'l-fetâvâ*, 27: 11.

⁶⁷ Abdülkâdir er-Reyhâvî, “el-Aksâ (el-Mescid)”, *el-Mevsû'atü'l-Arabîyye* 3 (Dımaşk: 2001): 65; Raid Salah, “Aksâ Tehlikede”, trc. Mustafa Salah, *Mescid-i Aksâ Sempozyumu Bildirileri (İstanbul, Nisan 2009)*, haz. İHH Araştırma Yayınları (İstanbul: İstanbul Barış Platformu, 2009), 22-23; Bozkurt, “Mescid-i Aksâ”, 270.

Aksâ isminin verilmeye başlanması Emevilerden yaklaşık üç asır sonrasına tekabül etmektedir. Söz konusu camiye bu ismi veren ilk isim ise 1047 yılında Kudüs'ü ziyaret eden ünlü Seyyah Nâsır Hüsrev'dir. Bundan önce tarihçiler bu camiye belli bir isim vermemişlerdir.⁶⁸ Dolayısıyla Emevi halifesi Abdülmelik b. Mervân'ın yaptırdığı Sahre Mescidi için, Emevilerden çok sonra yaşamış olan İmam Buhârî (ö. 256/870) döneminde Mescid-i Aksâ isminin yaygın halde kullanıldığına dair Hamîdullah'ın ileri sürdüğü bu iddia da isabetli değildir. Bir başka ifadeyle Hamîdullah'ın, Emevilerin Kudüs'te yaptırdıkları mâbede Mescid-i Aksâ ismini verdiklerini, bilâhare bu ismin giderek yaygınlaştığını ve kaynaklara bu şekilde girdiğini belirtmesi,⁶⁹ delile dayanmayan sadece bir zan ve tahminden ibarettir. Hulasa Buhârî'den önceki dönemlerde hadis kaynaklarında geçen el-Mescidü'l-Aksâ tabiri, Emevilerin yaptırdığı cami için değil, o günkü Kudüs'ün güney doğu köşesinde yer alan harem alanının tamamı için kullanılmaktaydı. Yani o dönemde Mescid-i Aksâ tabiriyle belli bir bina değil, sahre⁷⁰ ve etrafından oluşan ibadet mekânı kastedilmekteydi.⁷¹ Asırlar boyu bu böyle devam edip gitti. Daha sonra Mescid-i Aksâ tabiri, yukarıda da belirtildiği üzere Emevilerin yaptırdığı el-Mescidü'l-Cami' için, hicrî beşinci yılın ilk yarısından itibaren özel olarak kullanılmaya başlandı.

Hamîdullah'ın görüşü ile ilgili olarak son bir hususa daha işaret etmek istiyoruz: Hamîdullah el-Mescidü'l-Aksâ'nın semada olduğunu ileri sürerken bu görüşünü klasik mirasımızdaki bazı eserlere dayandırmakta, aslında kendisinin yeni bir şey söylemediğini, klasik bazı âlimlerimizin görüşlerini gündeme taşıdığını îmâ etmektedir. Nitekim *İslâm Peygamberi* adlı eserinde, "Kudüs'e uğrayışın dönüş yolu üzerinde cereyan ettiği anlatımını tercih eden İbn Kesîr ve diğer yazarlar, bu görüşlerini birçok delile dayandırmaktadırlar" ifadesini kullanarak bu görüşünü dile getirmektedir.⁷² Fakat İbn Kesîr ya da başka bir müelliften herhangi bir delil göstermemektedir. Ancak bir makalesinden⁷³ İbn Kesîr'in şu ifadelerini referans aldığı anlaşılmaktadır: "Bazı insanlar Hz. Peygamber'in diğer peygamberlere semada imamlık yaptığını düşünmektedir. Oysaki rivâyetler, bu imamlığın Beyt-i Makdis'te yapıldığını ortaya koymaktadır. Ancak bazıları Hz. Peygamber'in Beyt-i Makdis'e ilk girdiğinde diğer peygamberlere imamlık yaptığını söylese de açık olan onun tekrar Beyt-i Makdis'e dönüşünde

⁶⁸ Abdülkâdir er-Reyhâvî, "el-Aksâ (el-Mescid)", 65.

⁶⁹ Hamîdullah, *İslâm Peygamberi*, 1: 141 (254. dipnot).

⁷⁰ Sahre, yaklaşık 18m. uzunluğunda 13m. genişliğinde bir taş olup Mescid-i Aksâ'nın avlusunun ortasında yer almaktaydı. Bk. Nâsır b. Abdîrrahman, *Sahretü'l-Kudüs fî dav'i'l-akîdeti'l-İslâmiyye* (Riyad: y.y. ts.), 1: 2, 7. Allah Resûlü, tarihçilerin rivâyetine göre cennetten çıkan, beyaz ve yassı olan bu taşın üzerinde iki rekât namaz kılmış ve göklere yükselmiştir. Evliya Çelebi, *Seyahatname*, 569.

⁷¹ Ahmed Mahmud Şefik, *Târîhu'l-Kuds* (Amman: 1984), 200-201; Abdülkâdir er-Reyhâvî, "el-Aksâ (el-Mescid)", 65; İsmail Altun, "Hz. Peygamber Döneminde Kudüs'te Mescid-i Aksâ Var mıydı?" *Turkish Studies* 12/2 (2017): 16-17; Ömer Faruk Harman, "Kudüs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26: 324.

⁷² Hamîdullah, *İslâm Peygamberi*, 1: 140; Hamîdullah, "Mescidü'l-Aksâ ve'l-Mescidü'l-Aksâ", 62.

⁷³ Hamîdullah, "Mescidü'l-Aksâ ve'l-Mescidü'l-Aksâ", 65.

imamlık yapmış olmasıdır".⁷⁴ Hamîdullah'ın, İbn Kesîr'e ait bu ifadeleri kendi tezi için delil getirdiği anlaşılmaktadır. Hâlbuki bu ifadelerden hareketle İbn Kesîr'in, Mescid-i Aksâ'nın semada olduğu kanaatine vardığını ileri sürmek doğru değildir. Çünkü İbn Kesîr bu ifadeleriyle sadece, Allah Resûlü'nün semalara yükselmeden önce değil, semalardan Beyt-i Makdis'e dönüşünde peygamberlere imamlık yaptığı kanaatini dile getirmektedir. Bu kanaati onun, Beytül-Makdis'in veya Mescid-i Aksâ'nın semada olduğunu savunduğu anlamına gelmez. Nitekim İbn Kesîr, eserlerinde Hz. Peygamber'in Beytül-Makdis'e gittiğini ve orada namaz kıldığını ısrarla belirtir.⁷⁵ Sonra Mescid-i Aksâ'nın İliyâ'daki/Kudüs'teki Beytül-Makdis olduğunu özellikle vurgular.⁷⁶

SONUÇ

Mescid-i Aksâ'nın Kudüs'te bulunduğuna işaret eden ayetler olduğu gibi, söz konusu mescidin o topraklarda bulunduğu delalet eden çok sayıda sahih hadis de bulunmaktadır. Buna mukabil İsrâ sûresinde zikredilen el-Mescidü'l-Aksâ'nın semada bulunduğu dair tek bir ayet veya rivayet bulunmamaktadır. Dolayısıyla Mezkûr mescidin semada olduğuna ilişkin ileri sürülen görüş ve iddialar, öncelikle konuyla ilgili ayet ve hadislere aykırı olduğu gibi tefsir kaynaklarına ve tarihî rivayetlere de ters düşmektedir.

Rûm sûresinin üçüncü ayetine dayanarak Mescid-i Aksâ'nın Kudüs'te değil, semada olduğunu iddia etmek doğru değildir. Çünkü mezkûr ayette geçen "el-Ard" kelimesinin birkaç manaya gelme ihtimali vardır. Üstelik İsrâ sûresinin birinci ayetindeki "el-Aksâ" nitelemesi iki ülke arasındaki uzaklığı ifade için değil, iki mescit arasındaki mesafeyi ifade için zikredilmiştir. Hamîdullah'ın, İsrâ sûresinin yedinci ayetinde geçen "el-Mescid" teriminin birinci ayetteki el-Mescidü'l-Aksâ için kullanılmadığını iddia etmesi de mesnedsiz bir yorumdan ibarettir. Çünkü ayetlerin konteksi ve Arapça gramer kaideleri, İsrâ sûresinin yedinci ayetindeki mescitten kastın birinci ayetteki el-Mescidü'l-Aksâ için kullanıldığını sarahaten ortaya koymaktadır.

Buhârî'deki bir rivayette Mescid-i Aksâ'nın "Mescidü'l-Aksâ" şeklinde isim tamlaması olarak zikredilmesi de söz konusu mescidin semada olmasını gerektirmez. Zira Buhârî'de daha başka tariklerle gelen rivayetlerde adı geçen mescid, "el-Mescidü'l-Aksâ" şeklinde sıfat tamlaması olarak geçmektedir. Diğer hadis kaynaklarında yer alan pek çok rivayette de kezâ bu ifade sıfat tamlaması şeklinde kaydedilmiştir. Ayrıca Buhârî'de yer alan bir başka rivayette Mescid-i Harâm da "el-Mescidü'l-Harâm" şeklinde sıfat tamlaması olarak değil, "Mescidü'l-Harâm" şeklinde isim tamlaması olarak kaydedilmektedir. Hamîdullah'ın mantığından hareket

⁷⁴ Ebü'l-Fidâ' İsmail b. Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, thk. Mustafa Seyyid Muhammed v.dğr. (Kahire: Müessesetü Kurtuba, 1421/2000), 8: 431.

⁷⁵ İbn Kesîr, *Tefsîr*, 8: 400; A. mlf., *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, thk. Abdullah b. Abdilmuhsin et-Türkî (Cîze: Dârü Hicr, 1417/1996), 4: 276.

⁷⁶ İbn Kesîr, *Tefsîr*, 8: 373; A. mlf., *el-Bidâye*, 4: 271.

edilecek olursa Mescid-i Harâm'ı da yerde değil gökte aramak icap edecektir ki şu ana kadar ne Hamîdullah, ne de bir başkası böyle bir iddiada bulunmuş değildir.

Hamîdullah'ın, Ebu'l-Yemân'ın bu mescitten el-Mescid'ül-Aksâ olarak değil İliyâ' diye söz ettiğini ileri sürerek erken dönem kayıtlarında el-Mescid'ül-Aksâ teriminin kullanılmadığına işaret etmesi de doğru bir tespit değildir. Bizim tespitlerimize göre gerek Ebu'l-Yemân'dan önce yaşamış olan gerekse Ebu'l-Yeman ile çağdaş olan hadis ve tarih otoriteleri, eserlerinde *el-Mescidü'l-Aksâ* kavramını kullanmış ve bu kavramın Kudüs veya Beytü'l-Makdis ile ilgili olduğuna dair birçok rivayet kaydetmişlerdir. Hamîdullah'ın Müslim'de "Mescidü'l-Aksâ" veya "el-Mescidü'l-Aksâ" ifadelerinin yer almadığına, bunun yerine "İliyâ" ifadesinin kullanıldığına dair tespiti de hatalıdır. Zira Müslim, bu hadisi rivâyet ederken "İliyâ" ifadesinin yanı sıra "Mescidü'l-Aksâ" ve "el-Mescidü'l-Aksâ" ifadelerine de yer vermiştir.

Hamîdullah'ın, Emevilerin Kudüs'te yaptırdıkları mâbede Mescid-i Aksâ ismini verdiklerini, Emevilerden sonra Buhârî döneminde bu ifadenin giderek yaygınlaştığını ileri sürmesi de tenkid ve tartışmaya açıktır. Çünkü adı geçen mâbed, o dönemde Mescidü'l-Aksâ şeklinde değil, el-Mescidü'l-Câmi' olarak isimlendirilmektedir. Bu caminin ilk olarak el-Mescidü'l-Aksâ şeklinde isimlendirilmesi, Emevilerden yaklaşık üç asır sonrasına tekabül etmektedir. Buhârî'den önceki dönemlerde hadis kaynaklarında geçen el-Mescidü'l-Aksâ tabiri ise, Emevilerin yaptırdığı cami için değil, o günkü Kudüs'ün güney doğu köşesinde yer alan harem alanının tamamı için kullanılmıştır. Yani o dönemde Mescid-i Aksâ tabiriyle belli bir bina değil, sahre ve etraftan oluşan ibadet mekânı kastedilmiştir. Bu durum asırlar boyu böyle devam edip gitmiş, bilâhare Mescid-i Aksâ tabiri, hicrî beşinci yılın ilk yarısından itibaren özel olarak Emevilerin yaptırdığı *el-Mescidü'l-Cami'* için kullanılmaya başlanmıştır.

Bütün bu bilgilerden, yapılan tenkid ve değerlendirmelerden, Mescid-i Aksâ'nın semada olduğuna dair Muhammed Hamîdullah tarafından ileri sürülen görüş ve iddiaların sağlam delillere dayanmayıp tatmin edici olmaktan uzak bir kısım tevillerden ibaret olduğu anlaşılmaktadır. Kanaatimizce bu tür görüş ve iddialar, kısmen temelsiz ve zanna dayalı bazı indî ve şahsî mülahazalardan, kısmen yüzeysel ve sınırlı araştırmalardan ve biraz da ilmî ve teknik imkânların o dönemde günümüzdeki kadar ileri seviyede olmamasından kaynaklanmaktadır.

KAYNAKÇA

- Abdülkerîm, Muhammed. *Kitâbü'l-Mescidi'l-Aksâ*. b.y.: y.y. ts.
Abdullah b. Mübârek. *Müsnedü'l-İmâm Abdullah b. el-Mübârek*. Thk. Subhi el-Bedrî es-Sâmerâî. Riyad: Mektebetü'l-Meârif, 1407/ 1987.
Abdürrezzâk, Ebû Bekir es-San'ânî. *el-Musannef*. Thk. Habiburrahman el-A'zamî. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1403/1983.
Ahmed b. Hanbel. *Müsned*. Thk. Şuayb el-Arnaût v.dğr. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1420/1999.

- Altun, İsmail. "Hz. Peygamber Döneminde Kudüs'te Mescid-i Aksâ Var mıydı?". *Turkish Studies* 12/2 (2017): 1-22.
- Âlûsî, Ebû'l-Fadl Şihâbuddîn. *Rûhu'l-me'ânî fi tefsîri'l-Kur'ânî'l-'Azîm ve's-Seb'î'l-Mesânî*. Beyrut: y.y. ts.
- Âyiş Abîd, Muhammed. "el-Mescidü'l-Aksâ fi'l-Kitâb-i ve's-Sünne". *Terbiye* 99 (1991): 212-221.
- Belâzürî, Ebû'l-Abbas Ahmed b. Yahya. *Ensâbu'l-eşraf*. Thk. Süheyl Zekkâr - Riyâd Ziriklî - Muhammed Hamîdullah. Beyrut: Dârülfikr, 1417/1996.
- Belâzürî, Ebû'l-Abbas Ahmed b. Yahya. *Fütûhu'l-büldân*. Thk. Abdullah Enis et-Tübbâ' - Ömer Enis et-Tübbâ'. Beyrut: Müessesetü'l-Me'ârif, 1407/1987.
- Bozkurt, Nebi. "Kur'an ve Sünnet'te Mescid Kavramı". *Sosyal ve Ferdi İşlevleri Açısından Namaz ve Cami -Tartışmalı İlmi Toplantı-* (18-19 Ekim 2008), 85-92. İstanbul: 2009.
- Bozkurt, Nebi. "Mescid-i Aksâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29: 268-271. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Buhârî, Muhammed b. İsmâîl. *el-Câmi'u's-sahîh*. Thk. Muhammed Zühre b. Nâsır. İstanbul: Dârü Tavkî'in-necât, 1422/2001.
- Buhl, F. "Kudüs". *İslâm Ansiklopedisi*. 6: 952-964. İstanbul: MEB Yayınları, 1977.
- Ebû Adirrahman es-Selefi, Hişâm b. Fehmî. *İs'âdu'l-ahissâ bi zikri sahihi fedâilî's-Şâm ve'l-Mescidî'l-Aksâ*. b.y.: y.y. ts.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistanî. *Sünen*. Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-'Arabî, ts.
- Ebû Ya'lâ el-Mevsîlî, Ahmed b. Ali. *Müsned*. Thk. Hüseyin Selim Esed. Dımaşk: Dârü'l-Me'mûn li't-türâs,1404/1984.
- Elmalılı, Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kur'an Dili*. İstanbul: Eser Neşriyat, 1979.
- Evliya Çelebi. *Seyahatname (Kısaltılmış Versiyon)*. Sadeleştirerek Trc. Tevfik Temelkuran - Necati Aktaş - Mümin Çevik. İstanbul: Yeni Şafak, 2006.
- Hamîdullah, Muhammed. *Aziz Kur'an*. Trc. Abdülaziz Hatip - Mahmut Kanık. İstanbul: Beyan Yayınları, 2000.
- Hamîdullah, Muhammed. *İslâm Peygamberi*. Trc. Salih Tuğ. 5. Baskı. İstanbul: İrfan Yayıncılık, 1993.
- Hamîdullah, Muhammed. "Mescidü'l-Aksâ ve'l-Mescidü'l-Aksâ". Trc. Mehmet Selim Ayday, *Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4-5 (2016): 62-70.
- Harman, Ömer Faruk. "Kudüs". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26: 323-327. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Hicazi, Tarık Ahmed. *Şia ve Mescid-i Aksâ*. Konya: Meva Yayınları, 2010.
- Humeydî, Ebû Bekir Abdullah b. Zübeyr. *Müsnedü'l-Humeydî*. Thk. Hüseyin Selim Esed. Dımaşk: Dârüssafâ, 1996.
- Hatîb, Abdullah. "Kur'an'da Kudüs". Trc. Ramazan Işık, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/1 (2004): 109-143.
- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed. *el-Musannef*. Thk. Muammer 'Avvâme. Beyrut: Dârü Kurtuba, 1427/ 2006.

- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Abdülmelik. *es-Sîretü'n-nebeviyye*. Thk. Mustafa es-Sekkâ - İbrahim el-Ebyârî - Abdülhafîz Şelebî. Kahire: y.y. ts.
- İbn İshâk, Ebû Bekr b. Muhammed b. İshâk b. Yesâr. *Kitâbü'l-Mübtede' ve'l-meb'as ve'l-megâzî: Sîretü İbn İshâk*. Thk. Muhammed Hamîdullah. Konya: 1981.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İsmâil. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*. Thk. Mustafa Seyyid Muhammed v.dğr. Kahire: Müessesetü Kurtuba, 1421/2000.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İsmâil. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. Thk. Abdullah b. Abdilmuhsin et-Türkî. Cîze: Dârü Hicr, 1417/1996.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd. *Sünen*. İstanbul: y.y, 1981.
- İbn Teymiye. *Mecmû'atü'l-fetâvâ*. Thk. Enver el-Bâz - Âmir el-Cezzâr. b.y.: Dârülfefâ,1426/2005.
- Mustafa, İbrahim - Ahmed ez-Zeyyât - Hâmid Abdülkâdir - Muhammed en-Neccâr. *el-Mu'cemü'l-vasîf*. Thk. Mecma'u'l-Lugati'l-Arabiyye. Kahire: Dârüdda've, 1425/2004.
- Küçük, Abdurrahman. "Beytülma'mûr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6: 94-95. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Muhammed eş-Şehavî. *Mesih Deccal Ye'cüc ve Me'cüc*. Trc. Seyfullah Erdoğmuş. Riyad: İslâmî Davet Bürosu, 2009.
- Muhyiddin ed-Dervîş. *İ'râbu'l-Kur'âni'l-Kerîm ve beyânuhû*. 7. Baskı. Dımaşk-Beyrut: Dârü'l-Yemâme ve Dârü İbn Kesîr,1420/1999.
- Mukâtil b. Süleyman, Ebu'l-Hasen. *Tefsîr*. Thk. Ahmed Ferid. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-ilmiyye, 2003.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn b. Haccâc. *Sahîhu Müslim*. Riyad: Beytül'efkârî'd-devliyye,1419/1998.
- Nâsır b. Abdurrahman. *Sahrâti'l-Kudüs fi dav'i'l-akideti'l-İslâmiyye*. Riyad: y.y. ts.
- Nesâî, Ahmed b. Şu'ayb. *Sünen*. Thk. Abdülfettah Ebû Gudde. Haleb: Mektebül'matbû'âtî'l-İslâmiyye, 1406/1986.
- Nesefî, Abdullah b. Ahmed. *Tefsîr*. Thk. Mervân Muhammed eş-Şi'âr. Beyrut: Dârünnefâis, 2005.
- Nevevî. Ebû Zekerîyya Yahyâ b. Şeref. *Sahîhu Müslim bi şerhi'n-Nevevî*. Kahire: y.y. 1347/1929.
- Özcan, Mustafa. "Mescid-i Aksâ ve Üçüncü Mâbedin Kaderi". *Mescid-i Aksâ Sempozyumu Bildirileri (İstanbul, Nisan 2009)*. Haz. İHH Araştırma Yayınlar Birimi, 65-71. İstanbul: İstanbul Barış Platformu, 2009.
- Râzî, Fahreddin. *Mefâtihu'l-gayb*. Beyrut: Dârülfikr, 1981.
- Reyhâvî, Abdülkâdir. "el-Aksâ (el-Mescid)". *el-Mevsû'atü'l-Arabiyye* 3 (2001): 65-71.
- Salah, Raid. "Aksâ Tehlikede". Trc. Mustafa Salah. *Mescid-i Aksâ Sempozyumu Bildirileri (İstanbul, Nisan 2009)*. Haz. İHH Araştırma Yayınlar Birimi, 21-30. İstanbul: İstanbul Barış Platformu, 2009.
- San'ânî, Abdürrezzâk b. Hemmâm. *Tefsîru'l-Kur'ân*. Thk. Mustafa Müslim Muhammed. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1410.
- Schrieke, B. "İsrâ". *İslâm Ansiklopedisi*. 5/2: 1126-1127. İstanbul: MEB Yayınları, 1987.
- Sekkâkî, Ebû Ya'kûb Yûsuf b. Ebî Bekr. *Miftâhu'l-'ulûm*. 3. Baskı. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-ilmiyye, 1987.
- Şefik, Ahmed Mahmud. *Târîhu'l-Kuds*. Amman: 1984.

- Taberî, Ebû Cafer Mummed b. Cerîr. *Târîhu'r-rusûl ve'l-mulûk*. Thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim. 2. Baskı. Kahire: Dârülmeârif, ts.
- Taberî, Ebû Cafer Mummed b. Cerîr. *Tefsiru't-Taberî Câmi'u'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. Thk. Abdullah b. Abdilmuhsin et-Türkî. 2. Baskı. Kahire: 2001.
- Tayâlisî, Ebû Dâvûd Süleyman b. Dâvûd b. el-Cârûd. *Müsnedü Ebî Dâvûd et-Tayâlisî*. Thk. Muhammed b. Abdilmuhsin et-Türkî. Cîze: Dârü Hicr, 1419/1998.
- Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsâ. *Sünen*. Nşr. Ahmed Muhammed Şâkir. İstanbul: y.y., 1981.
- Wensinck, A. J. "Mescid-i Aksâ". *İslâm Ansiklopedisi*. 8: 118-119. İstanbul: MEB Yayınları, 1979.
- Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Mahmud b. Ömer. *el-Keşşâfan hakâiki gavâmidi't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvîl fi vucûhi't-te'vil*. Thk. Adil Ahmed Abdülmevcûd - Ali Muhammed Muavvid. Riyad: Mektebetü'l-Abîkân, 1418/1997.
- Zerkeşî, Muhammed b. Abdillâh. *İ'lâmu's-sâcid bi ahkâmi'l-mesâcid*. Thk. Ebu'l-Vefâ Mustafa el-Merâgî. Kahire: Vezâretü'l-evkâfi'l-Mısriyye, 1420/1999.